श्रीमद्भगवद्गीता

(मूलमात्र)

(अतिसरल उच्चारण युक्त)

(With pronunciation made very easy)

सम्पादक
दयाराम गुप्त

सह-सम्पादक
ब्रजमोहन गुप्त

विद्यानिधि प्रकाशन

डी-10/1061 (समीप श्रीमहागौरी मन्दिर)

खजूरी खास, दिल्ली-110090

Email : vidyanidhiprakashan@hotmail.com

श्रीमद्भगवद्गीता

(मूलमात्र)

(अतिसरल उच्चारण युक्त)

(With pronunciation made very easy)

सम्पादक

दयाराम गुप्त

भूतपूर्व असोसिएट प्रोफेसर

संस्कृत विभाग, हंसराज कॉलेज, दिल्ली

सह-सम्पादक

ब्रजमोहन गुप्त

(व्रज लीला नाथ दास)

शिष्य श्री जय पताका स्वामी

ISKCON Acharya

विद्यानिधि प्रकाशन

दिल्ली

प्रकाशक :

विद्यानिधि प्रकाशन

डी–10/1061 (समीप श्रीमहागौरी मन्दिर)

खजूरी खास, दिल्ली–110090

vidyanidhiprakashan@hotmail.com

प्रथम संस्करण : 2017

मूल्य : 50.00

लेज़र टाईप सैटिङ्ग :

एस० के० ग्राफीक्स

दिल्ली–84

मुद्रक : विशाल कौशिक (दिल्ली)

समर्पण

HH Jayapataka Swami
Iskcon Acharya
Spiritual Master of
Vraja Lila nath das

Shri Radha Vallabhiya Saint
Shri Kishori Sharan Ji Maharaj
(Baba Surdasa Ji)
Spiritual Master of
Daya Ram Gupta

समर्पण

His Divine Grace

A.C. Bhaktivedanta Swami Prabhupada

Founder-Acarya of the International Society for Krishna Consciousness

नमः ॐ विष्णु पादाय, कृष्ण प्रेष्ठाय भूतले,

श्रीमते भक्ति वेदांत स्वामिन इति नामिने।

नमस्ते सारस्वते देवे गौर वाणी प्रचारिणे,

निर्विशेष शून्य-वादी पाश्चात्य देश तारिणे।।

Foreword

Śrīmad Bhagvadgītā has a unique place in world literature. Innumerable thinkers, philosophers and scholars, not only in India, but all over the world, have been influenced by this small book. Śrīmad Bhāgavata Mahāpurāṇa says - 'कृष्णास्तु भगवान् स्वयम्।' (Śrī Kṛṣṇa is the Ultimate Supreme Being Himself). Since the Gītā is Śrī Kṛṣṇa's admonition to Arjuna, how can any other piece of literature stand in its comparison? Many people - children, young and old, throughout the world, chant the verses of the Gītā with fervent faith and reverence, even if they have little knowledge of the Sanskrit language. Such people find it difficult to pronounce correctly some of the verses of Gītā. The present book is an attempt to facilitate such persons in pronouncing these verses without making the slightest change in the original text. For example, if the following verse from the Gītā—

कुर्याद्विद्वांस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्। III. 25

is written as

कुर्याद् विद्वाँस् तथासक्तश् चिकीर्षुर् लोक-संग्रहम्।

such persons would easily pronounce it correctly.

We hope such people would find this book to their comfort in pronouncing Śrī Gītā's verses correctly. If it helps them, we would feel our effort is duly rewarded.

In all the Iskcon temples, there is a regular arrangement of classes on Śrīmad Bhagvad gītā. Desirous devotees- young and old- can contact any Iskcon temple in their vicinity.

Suggestions[1] for further improvement are humbly

---

1. email : *gupta.braj@gmail.com*

solicited from devotees and scholars so that the same can be incorporated in the next edition as much as possible.

My student, Dr. Sandhya Rathore, Associate professor of Sanskrit in Hans Raj College, Delhi has been very helpful in going through the proofs of this text. Dr. Ranjeet Kumar Mishra, Associate Professor of Sanskrit in Hans Raj College has been very helpful in the arrangement of this publication. Shri Badrinath Tiwari ji of Vidya Nidhi Prakāśana has kindly brought out this edition in a very short time. I am very thankful to all of them.

Editor
Daya Ram Gupta
A-3/258 Paschim vihar
New Delhi : 110063,
Tel. 01125280069
email : *gupta.braj@gmail.com*

प्राक्कथन

विश्व साहित्य में श्रीमद्भगवद्गीता का अनुपम अनिर्वचनीय स्थान है। केवल भारतवर्ष के ही नहीं, अपितु विश्व के असंख्य दार्शनिकों और चिन्तकों को इस अल्प-कलेवर ग्रन्थ ने प्रभावित किया है। वास्तव में स्वयं श्री भगवान् के मुखारविन्द से निःसृत वाणी की उपमा मानवरचित साहित्य में कहाँ मिल सकती है? संस्कृत भाषा का समुचित ज्ञान न रखने वाले भी विश्व के असंख्य बाल, युवा एवं वृद्धजन अत्यन्त श्रद्धा एवं भक्तिभाव से श्रीमद्भगवद्गीता का पाठ करते हैं। ऐसे भक्तजनों को कई स्थानों पर सन्धि या संयोग द्वारा जुड़े हुए दीर्घ शब्दसमूह के उच्चारण में कठिनाई का अनुभव होता है। उन श्रद्धालु जनों की उच्चारण सुविधा के लिए प्रस्तुत पाठ को प्रकाशित करने का प्रयास किया जा रहा है। उदाहरण के लिए—

कुर्याद्विद्वाँस्तथासक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम्। III.25

गीता के इस अंश को यदि निम्न प्रकार से लिख दिया जाये–

कुर्याद् विद्वाँस् तथासक्तश् चिकीर्षुर् लोक-संग्रहम्।

तो संस्कृत भाषा का ज्ञान न रखने वाला व्यक्ति भी उच्चारण में सुविधा का अनुभव करेगा।

आशा है ऐसे श्रद्धालु पाठकजन इस प्रयास से सुगमता का अनुभव करेंगे। यदि ऐसा हुआ तो हम अपना प्रयास सफल समझेंगे।

इस्कॉन के सभी मन्दिरों में श्रीमद्भगवद्गीता सम्बन्धी कक्षाओं का नियमित आयोजन होता है। इच्छुक श्रद्धालु-बाल, युवा अथवा वृद्ध सभी अपने निकटस्थ किसी भी इस्कॉन मन्दिर से इस विषय में सम्पर्क कर सकते हैं।

श्रद्धेय विद्वज्जनों एवं श्रद्धालु भक्तजनों से सुझाव[१] सादर आमन्त्रित हैं ताकि आगामी संस्करण में उनका यथासम्भव समावेश हो सके।

मेरी शिष्या सौ०डॉ० सन्ध्या राठौर दिल्ली विश्वविद्यालय के हंसराज कॉलेज के संस्कृत विभाग में असोसिएट प्रोफेसर हैं। इन्होंने इस पुस्तक के प्रूफ संशोधन में सहयोग देकर मेरी सहायता की है। हंसराज कॉलेज के संस्कृत विभाग में मेरे शिष्य डॉ० रणजीत कुमार मिश्र ने भी इस पुस्तक के प्रकाशन की व्यवस्था कराने में बड़ा सहयोग किया है। विद्यानिधि प्रकाशन के स्वामी श्री बद्रीनाथ तिवारी जी ने अत्यन्त अल्प समय में इसके प्रकाशन की व्यवस्था की है। इन तीनों का मैं आभारी हूँ।

सम्पादक

दयाराम गुप्त

A-3/258 पश्चिम विहार

नई दिल्ली -११००६३

दूरभाष-०११-२५२८००६९

ई-मेल : *gupta.braj@gmail.com*

---

१. ई-मेल : *gupta.braj@gmail.com*

श्रीमद्भगवद्गीता

भूमिका

ॐ अज्ञान-तिमिरान्धस्य ज्ञानाञ्जन-शलाकया।
चक्षुर् उन्मीलितं येन तस्मै श्री गुरवे नमः।।

श्री चैतन्य-मनोऽभीष्टं स्थापितं येन भू-तले।
स्वयं रूपः कदा मह्यं ददाति स्व-पदान्तिकम्।।

वन्देऽहं श्री-गुरोः श्रीयुत-पद-कमलं श्री गुरून् वैष्णवांश्च।
श्रीरूपं साग्र-जातं सहगण-रघु-नाथान्वितं तं सजीवम्।।

साद्वैतं सावधूतं परिजन-सहितं कृष्ण-चैतन्य-देवम्।
श्रीराधा-कृष्ण-पादान् सह-गण-ललिता-श्रीविशाखान्वितांश्च।।

हे कृष्ण करुणा-सिन्धो दीन-बन्धो जगत् - पते।
गोपेश गोपिका-कान्त राधा-कान्त नमोऽस्तु ते।।

तप्त-काञ्चन-गौराङ्गि राधे वृन्दावनेश्वरि।
वृष-भानु-सुते देवि प्रणमामि हरि-प्रिये।।

वाञ्छा-कल्प-तरुभ्यश्च कृपा-सिन्धुभ्य एव च।
पतितानां पावनेभ्यो वैष्णवेभ्यो नमो नमः।।

श्रीकृष्ण-चैतन्य प्रभु-नित्यानन्द।
श्री अद्वैत गदाधर श्रीवासादि गौर-भक्त-वृन्द।।

हरे कृष्ण हरे कृष्ण कृष्ण कृष्ण हरे हरे।
हरे राम हरे राम राम राम हरे हरे।।

अध्याय एक

कुरुक्षेत्र के युद्ध स्थल में सैन्य निरीक्षण

अर्जुन विषाद योग

धृतराष्ट्र उवाच

धर्म-क्षेत्रे कुरु-क्षेत्रे समवेता युयुत्सवः।
मामकाः पाण्डवाश् चैव किम् अकुर्वत सञ्जय।।१।।

सञ्जय उवाच

दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस् तदा।
आचार्यम् उप-सङ्गम्य राजा वचनम् अब्रवीत्।।२।।

पश्यैतां पाण्डु-पुत्राणाम् आचार्य महतीं चमूम्।
व्यूढां द्रुपद-पुत्रेण तव शिष्येण धीमता।।३।।

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुन-समा युधि।
युयुधानो विराटश् च द्रुपदश् च महारथः।।४।।

धृष्टकेतुश् चेकितानः काशिराजश् च वीर्यवान्।
पुरुजित् कुन्तिभोजश् च शैब्यश् च नर-पुङ्गवः।।५।।

युधामन्युश् च विक्रान्त उत्तमौजाश् च वीर्यवान्।
सौभद्रो द्रौपदेयाश् च सर्व एव महारथाः।।६।।

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान् निबोध द्विजोत्तम।
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते।।७।।

भवान् भीष्मश् च कर्णश् च कृपश् च समितिञ्जयः।
अश्वत्थामा विकर्णश् च सौमदत्तिस् तथैव च।।८।।

अन्ये च बहवः शूरा मदर्थे त्यक्त-जीविताः।
नाना-शस्त्र-प्रहरणाः सर्वे युद्ध-विशारदाः।।९।।

अपर्याप्तं तद् अस्माकं बलं भीष्माभि-रक्षितम्।
पर्याप्तं त्विदम् एतेषां बलं भीमाभि-रक्षितम्।।१०।।

अयनेषु च सर्वेषु यथा-भागम् अवस्थिताः।
भीष्मम् एवाभि-रक्षन्तु भवन्तः सर्व एव हि।।११।।

तस्य सञ्जनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः।
सिंहनादं विनद्योच्चैः शङ्खं दध्मौ प्रताप-वान्।।१२।।

ततः शङ्खाश् च भेर्यश् च पणवानक-गोमुखाः।
सहसैवाभ्य-हन्यन्त स शब्दस् तुमुलोऽभवत्।।१३।।

ततः श्वेतैर् हयैर् युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ।
माधवः पाण्डवश् चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः।।१४।।

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः।
पौण्ड्रं दध्मौ महा-शङ्खं भीम-कर्मा वृकोदरः।।१५।।

अनन्त-विजयं राजा कुन्ती-पुत्रो युधिष्ठिरः।
नकुलः सहदेवश् च सुघोष-मणिपुष्पकौ।।१६।।

काश्यश् च परमेष्वासः शिखण्डी च महारथः।
धृष्टद्युम्नो विराटश् च सात्यकिश् चापराजितः।।१७।।

द्रुपदो द्रौपदेयाश् च सर्वशः पृथिवीपते।
सौभद्रश् च महाबाहुः शङ्खान् दध्मुः पृथक् पृथक्।।१८।।

स घोषो धार्त-राष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलोऽभ्यनु-नादयन्[1]।।१९।।

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः।
प्रवृत्ते शस्त्र-सम्पाते धनुर् उद्यम्य पाण्डवः।
हृषीकेशं तदा वाक्यम् इदम् आह महीपते।।२०।।

अर्जुन उवाच

सेनयोर् उभयोर् मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत।
यावद् एतान् निरीक्षेऽहं योद्धुकामान् अवस्थितान्।।२१।।
कैर् मया सह योद्धव्यम् अस्मिन् रण-समुद्यमे।।२२।।
योत्स्य-मानान् अवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर् युद्धे प्रिय-चिकीर्षवः।।२३।।

सञ्जय उवाच

एवम् उक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत।
सेनयोर् उभयोर् मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम्।।२४।।

---

१. पाठभेद-व्यनुनादयन्

भीष्मद्रोण-प्रमुखतः सर्वेषां च महीक्षिताम्।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरून् इति।।२५।।

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितॄन् अथ पितामहान्।
आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस् तथा।
श्वशुरान् सुहृदश् चैव सेनयोर् उभयोर् अपि।।२६।।

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयः सर्वान् बन्धून् अवस्थितान्।
कृपया परया-विष्टो विषीदन्-निदम् अब्रवीत्।।२७।।

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेमं स्वजनं कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम्।
सीदन्ति मम गात्राणि मुखं च परिशुष्यति।।२८।।

वेपथुश् च शरीरे मे रोमहर्षश् च जायते।
गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक् चैव परि-दह्यते।।२९।।

न च शक्नोम्यव-स्थातुं भ्रमतीव च मे मनः।
निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव।।३०।।

न च श्रेयोऽनु-पश्यामि हत्वा स्वजनम् आहवे।
न काङ्क्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च।।३१।।

किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर् जीवितेन वा।
येषाम् अर्थे काङ्क्षितं नो राज्यं भोगाः सुखानि च।।३२।।

त इमे ऽवस्थिता युद्धे प्राणांस् त्यक्त्वा धनानि च।
आचार्याः पितरः पुत्रास् तथैव च पितामहाः।।३३।।

मातुलाः श्वशुराः पौत्राः श्यालाः सम्बन्धिनस् तथा।
एतान् न हन्तुम् इच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन।।३४।।

अपि त्रैलोक्य-राज्यस्य हेतोः किं नु मही-कृते।
निहत्य धार्तराष्ट्रान् नः का प्रीतिः स्याज् जनार्दन।।३५।।

पापम् एवाश्रयेद् अस्मान् हत्वैतान् आततायिनः।
तस्मान् नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सबान्धवान्[१]।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनः स्याम माधव।।३६।।

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहत-चेतसः।
कुलक्षय-कृतं दोषं मित्र-द्रोहे च पातकम्।।३७।।

कथं न ज्ञेयम् अस्माभिः पापाद् अस्मान् निवर्तितुम्।
कुलक्षय-कृतं दोषं प्रपश्यद्भिर् जनार्दन।।३८।।

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुल-धर्माः सनातनाः।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नम् अधर्मोऽभिभवत्युत।।३९।।

अधर्माभिभवात् कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुल-स्त्रियः।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्ण-सङ्करः।।४०।।

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्त-पिण्डोदक-क्रियाः।।४१।।

दोषैर् एतैः कुलघ्नानां वर्ण-सङ्कर-कारकैः।
उत्साद्यन्ते जाति-धर्माः कुल-धर्माश् च शाश्वताः।।४२।।

---

१. पाठभेद - स्वबान्धवान्

उत्सन्न-कुल-धर्माणां मनुष्याणां जनार्दन।
नरके नियतं[1] वासो भवतीत्य् अनुशुश्रुम।।४३।।

अहो बत महत् पापं कर्तुं व्यवसिता वयम्।
यद् राज्य-सुख-लोभेन हन्तुं स्वजनम् उद्यताः।।४४।।

यदि माम् अप्रतीकारम् अशस्त्रं शस्त्र-पाणयः।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस् तन् मे क्षेम-तरं भवेत्।।४५।।

सञ्जय उवाच

एवम् उक्त्वार्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपाविशत्।
विसृज्य सशरं चापं शोक-संविग्न-मानसः।।४६।।

ॐ तत् सद् इति श्रीमद्-भगवद्-गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-संवादे अर्जुन-विषाद-योगो नाम प्रथमोऽध्यायः।।१।।

---

१. पाठभेद - नरकेऽनियतं

अध्याय दो

गीता का सार

सांख्य योग

सञ्जय उवाच

तं तथा कृपयाविष्टम् अश्रुपूर्णाकुलेक्षणम्।
विषीदन्तम् इदं वाक्यम् उवाच मधु-सूदनः।।१।।

श्री भगवान् उवाच

कुतस् त्वा कश्मलम् इदं विषमे समुपस्थितम्।
अनार्य-जुष्टम् अस्वर्ग्यम् अकीर्ति-करम् अर्जुन।।२।।

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ नैतत् त्वयि उपपद्यते।
क्षुद्रं हृदय-दौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप।।३।।

अर्जुन उवाच

कथं भीष्मम् अहं संख्ये द्रोणं च मधु-सूदन।
इषुभिः प्रति-योत्स्यामि पूजार्हाव् अरि-सूदन।।४।।

गुरून् अहत्वा हि महानुभावान्,
श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यम् अपीह लोके।
हत्वार्थ-कामांस्तु गुरून् इहैव,
भुञ्जीय भोगान् रुधिर-प्रदिग्धान्।।५।।

न चैतद् विद्मः कतरन् नो गरीयो,

यद् वा जयेम यदि वा नो जयेयुः।
यान् एव हत्वा न जिजीविषामस्,
तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः।।६।।

कार्पण्य-दोषोपहत-स्वभावः,
पृच्छामि त्वां धर्म-सम्मूढ-चेताः।
यच् छ्रेयः स्यान् निश्चितं ब्रूहि तन् मे,
शिष्यस् तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम्।।७।।

न हि प्र-पश्यामि ममापनुद्याद्,
यच् छोकम् उच्छोषणम् इन्द्रियाणाम्।
अवाप्य भूमा-वसपत्नम् ऋद्धं,
राज्यं सुराणाम् अपि चाधिपत्यम्।।८।।

संजय उवाच

एवम् उक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः।
न योत्स्य इति गोविन्दम् उक्त्वा तूष्णीं बभूव ह।।९।।

तम् उवाच हृषीकेशः प्रसहन् - निव भारत।
सेनयोर् उभयोर् मध्ये विषीदन्तम् इदं वचः।।१०।।

श्रीभगवान् उवाच

अशोच्यान् अन्वशोचस् त्वं प्रज्ञा-वादांश् च भाषसे।
गतासून् अगतासूंश् च नानु-शोचन्ति पण्डिताः।।११।।

न त्वेवाहं जातु नासम् न त्वं नेमे जनाधिपाः।

न चैव न भविष्यामः सर्वे वयम् अतः परम्।।१२।।

देहिनोऽस्मिन् यथा देहे कौमारं यौवनं जरा।
तथा देहान्तर-प्राप्तिर् धीरस् तत्र न मुह्यति।।१३।।

मात्रा-स्पर्शास् तु कौन्तेय शीतोष्ण-सुख-दुःखदाः।
आगमा-पायिनोऽनित्यास् तांस् तितिक्षस्व भारत।।१४।।

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ।
सम-दुःख-सुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते।।१५।।

नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः।
उभयोर् अपि दृष्टोऽन्तस् त्वनयोस् तत्त्व-दर्शिभिः।।१६।।

अविनाशि तु तद् विद्धि येन सर्वम् इदं ततम्।
विनाशम् अव्ययस्यास्य न कश्चित् कर्तुम् अर्हति।।१७।।

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताः शरीरिणः।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद् युध्यस्व भारत।।१८।।

य एनं वेत्ति हन्तारं यश् चैनं मन्यते हतम्।
उभौ तौ न वि-जानीतो नायं हन्ति न हन्यते।।१९।।

न जायते म्रियते वा कदाचिन्,
नायं भूत्वा भविता वा न भूयः।
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो,
न हन्यते हन्यमाने शरीरे।।२०।।

वेदावि-नाशिनं नित्यं य एनम् अजम् अव्ययम्।
कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कम्।।२१।।

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय,
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्य्
अन्यानि संयाति नवानि देही।।२२।।

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः।
न चैनं क्लेदयन्त्य् आपो न शोषयति मारुतः।।२३।।

अच्छेद्यो ऽयम् अदाह्योऽयम् अक्लेद्यो ऽशोष्य एव च।
नित्यः सर्व-गतः स्थाणुर् अचलो ऽयं सनातनः।।२४।।

अव्यक्तोऽयम् अचिन्त्योऽयम् अविकार्योऽयम् उच्यते।
तस्माद् एवम् विदित्वैनं नानु-शोचितुम् अर्हसि।।२५।।

अथ चैनं नित्य-जातं नित्यं वा मन्यसे मृतम्।
तथापि त्वं महाबाहो नैनं[१] शोचितुम् अर्हसि।।२६।।

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर् ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्माद् अपरिहार्येऽर्थे न त्वम् शोचितुम् अर्हसि।।२७।।

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्त-मध्यानि भारत।
अव्यक्त-निधनान्येव तत्र का परिदेवना।।२८।।

आश्चर्य-वत् पश्यति कश्चिद् एनम्
आश्चर्यवद् वदति तथैव चान्यः।
आश्चर्यवच् चैनम् अन्यः शृणोति,
श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित्।।२९।।

---

१. पा० भे०-नैवं।

देही नित्यम् अवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत।
तस्मात् सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुम् अर्हसि।।३०।।

स्व-धर्मम् अपि चावेक्ष्य न विकम्पितुम् अर्हसि।
धर्म्याद्धि युद्धाच् छ्रेयोऽन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते।।३१।।

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्ग-द्वारम् अपावृतम्।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धम् ईदृशम्।।३२।।

अथ चेत् त्वम् इमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि।
ततः स्व-धर्मं कीर्तिं च हित्वा पापम् अवाप्स्यसि।।३३।।

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर् मरणाद् अतिरिच्यते।।३४।।

भयाद् रणाद् उपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम्।।३५।।

अवाच्य-वादांश् च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः।
निन्दन्तस् तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं नु किम्।।३६।।

हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम्।
तस्माद् उत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृत-निश्चयः।।३७।।

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापम् अवाप्स्यसि।।३८।।

एषा तेऽभिहिता सांख्ये, बुद्धिर् योगे त्विमां शृणु।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्म-बन्धं प्रहास्यसि।।३९।।

नेहाभिक्रम-नाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते।
स्वल्पम् अप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्।।४०।।

व्यवसायात्मिका बुद्धिर् एकेह कुरु-नन्दन।
बहु-शाखा ह्यनन्ताश् च बुद्धयो ऽव्यव-सायिनाम्।।४१।।

याम् इमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः।
वेद-वाद-रताः पार्थ नान्यद् अस्तीति वादिनः।।४२।।

कामात्मानः स्वर्ग-परा जन्म-कर्म-फल-प्रदाम्।
क्रिया-विशेष-बहुलां भोगैश्वर्य-गतिं प्रति।।४३।।

भोगैश्वर्य-प्रसक्तानां तयापहृत-चेतसाम्।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते।।४४।।

त्रैगुण्य-विषया वेदा निस्-त्रैगुण्यो भवार्जुन।
निर्-द्वन्द्वो नित्य-सत्त्वस्थो निर्-योग-क्षेम आत्मवान्।।४५।।

यावान् अर्थ उदपाने सर्वतः सम्प्लुतोदके।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः।।४६।।

कर्मण्येवाधिकारस् ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्म-फल-हेतुर् भूर् मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि।।४७।।

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय।
सिद्ध्यसिद्ध्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते।।४८।।

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धि-योगाद् धनञ्जय।
बुद्धौ शरणम् अन्विच्छ कृपणाः फल-हेतवः।।४९।।

बुद्धि-युक्तो जहातीह उभे सुकृत-दुष्कृते।
तस्माद् योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम्।।५०।।

कर्मजं बुद्धि-युक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः।
जन्म-बन्ध-विनिर्-मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम्।।५१।।

यदा ते मोह-कलिलं बुद्धिर् व्यति-तरिष्यति।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च।।५२।।

श्रुति-विप्रति-पन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला।
समाधावचला बुद्धिस् तदा योगम् अवाप्स्यसि।।५३।।

अर्जुन उवाच

स्थित-प्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव।
स्थित-धीः किं प्र-भाषेत किम् आसीत व्रजेत किम्।।५४।।

श्रीभगवान् उवाच

प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ मनो-गतान्।
आत्मन्य् एवात्मना तुष्टः स्थित-प्रज्ञस् तदोच्यते।।५५।।

दुःखेष्व् अनुद्विग्न-मनाः सुखेषु विगत-स्पृहः।
वीत-राग-भय-क्रोधः स्थित-धीर् मुनिर् उच्यते।।५६।।

यः सर्वत्रानभि-स्नेहस् तत् तत् प्राप्य शुभाशुभम्।
नाभि-नन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता।।५७।।

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता।।५८।।

विषया विनि-वर्तन्ते निराहारस्य देहिनः।
रस-वर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते।।५९।।

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः।।६०।।

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता।।६१।।

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस् तेषूप-जायते।
सङ्गात् सञ्जायते कामः कामात् क्रोधोऽभि-जायते।।६२।।

क्रोधाद् भवति सम्मोहः सम्मोहात् स्मृति-विभ्रमः।
स्मृति-भ्रंशाद् बुद्धि-नाशो बुद्धि-नाशात् प्रणश्यति।।६३।।

राग-द्वेष-विमुक्तैस्[1] तु विषयान् इन्द्रियैश् चरन्।
आत्म-वश्यैर् विधेयात्मा प्रसादम् अधिगच्छति।।६४।।

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिर् अस्योप-जायते।
प्रसन्न-चेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यव-तिष्ठते।।६५।।

नास्ति बुद्धिर् अयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभाव-यतः शान्तिर् अशान्तस्य कुतः सुखम्।।६६।।

इन्द्रियाणां हि चरतां यन् मनोऽनु-विधीयते।
तद् अस्य हरति प्रज्ञां वायुर् नावम् इवाम्भसि।।६७।।

तस्माद् यस्य महाबाहो निगृहीतानि सर्वशः।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता।।६८।।

---

१. पा० भे०-वियुक्तैस्।

या निशा सर्व-भूतानां तस्यां जागर्ति संयमी।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः।।६९।।

आपूर्यमाणम् अचल-प्रतिष्ठम्
समुद्रम् आपः प्रविशन्ति यद्-वत्।
तद्वत् कामा यं प्रविशन्ति सर्वे
स शान्तिम् आप्नोति न काम-कामी।।७०।।

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश् चरति निःस्पृहः।
निर्ममो निरहङ्कारः स शान्तिम् अधि-गच्छति।।७१।।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति।
स्थित्वास्याम् अन्त-कालेऽपि ब्रह्म-निर्वाणम् ऋच्छति।।७२।।

ॐ तत् सद् इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे सांख्ययोगो नाम द्वितीयोऽध्यायः।।२।।

अध्याय तीन

कर्म-योग

अर्जुन उवाच

ज्यायसी चेत् कर्मणस् ते मता बुद्धिर् जनार्दन।
तत् किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव।।१।।

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे।
तद् एकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहम् आप्नुयाम्।।२।।

श्रीभगवान् उवाच

लोकेऽस्मिन् द्वि-विधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ।
ज्ञान-योगेन सांख्यानां कर्म-योगेन योगिनाम्।।३।।

न कर्मणाम् अनारम्भान् नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते।
न च संन्यसनाद् एव सिद्धिं सम् - अधि-गच्छति।।४।।

न हि कश्चित् क्षणम् अपि जातु तिष्ठत्यकर्म-कृत्।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृति-जैर् गुणैः।।५।।

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन्।
इन्द्रियार्थान् विमूढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते।।६।।

यस् त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन।
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगम् असक्तः स विशिष्यते।।७।।

नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीर-यात्रापि च ते न प्र-सिद्ध्येद् अकर्मणः।।८।।

यज्ञार्थात् कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्म-बन्धनः।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्त-सङ्गः समाचर।।९।।

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः।
अनेन प्रसविष्यध्वम् एष वोऽस्त्विष्ट-कामधुक्।।१०।।

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परम् अवाप्स्यथ।।११।।

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञ-भाविताः।
तैर् दत्तान् अप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव सः।।१२।।

यज्ञ-शिष्टाशिनः सन्तो मुच्यन्ते सर्व-किल्बिषैः।
भुञ्जते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्म-कारणात्।।१३।।

अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्याद् अन्न-सम्भवः।
यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्म-समुद्भवः।।१४।।

कर्म ब्रह्मोद्-भवं विद्धि ब्रह्माक्षर-समुद्भवम्।
तस्मात् सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम्।।१५।।

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानु-वर्तयतीह यः।
अघायुर् इन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति।।१६।।

यस् त्वात्म-रतिर् एव स्याद् आत्म-तृप्तश्च मानवः।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस् तस्य कार्यं न विद्यते।।१७।।

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन।
न चास्य सर्व-भूतेषु कश्चिद् अर्थ-व्यपाश्रयः।।१८।।

तस्माद् असक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर।
असक्तो ह्याचरन् कर्म परम् आप्नोति पूरुषः।।१९।।

कर्मणैव हि संसिद्धिम् आस्थिता जनकादयः।
लोक-संग्रहम् एवापि सम्पश्यन् कर्तुम् अर्हसि।।२०।।

यद् यद् आचरति श्रेष्ठस् तद् तद् एवेतरो जनः।
स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस् तद् अनु-वर्तते।।२१।।

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन।
नानवाप्तम् अवाप्तव्यम् वर्त एव च कर्मणि।।२२।।

यदि ह्यहं न वर्तेयं जातु कर्मण्यतन्द्रितः।
मम वर्त्मानु-वर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः।।२३।।

उत्सीदेयुर् इमे लोका न कुर्यां कर्म चेद् अहम्।
संकरस्य च कर्ता स्याम् उप-हन्याम् इमाः प्रजाः।।२४।।

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत।
कुर्याद् विद्वांस् तथासक्तश् चिकीर्षुर् लोक-संग्रहम्।।२५।।

न बुद्धि-भेदं जनयेद् अज्ञानां कर्म-सङ्गिनाम्।
जोषयेत् सर्व-कर्माणि विद्वान् युक्तः समाचरन्।।२६।।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः।
अहङ्कार-विमूढात्मा कर्ताहम् इति मन्यते।।२७।।

तत्त्व-वित् तु महाबाहो गुण-कर्म-विभागयोः।
गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते।।२८।।

प्रकृतेर् गुण-सम्मूढाः सज्जन्ते गुण-कर्मसु।
तान् अकृत्स्न-विदो मन्दान् कृत्स्नविन् न विचालयेत्।।२९।।

मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्याध्यात्म-चेतसा।
निराशीर् निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगत-ज्वरः।।३०।।

ये मे मतम् इदं नित्यम् अनु-तिष्ठन्ति मानवाः।
श्रद्धा-वन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेऽपि कर्मभिः।।३१।।

ये त्वेतद् अभ्यसूयन्तो नानु-तिष्ठन्ति मे मतम्।
सर्व-ज्ञान-विमूढांस् तान् विद्धि नष्टान् अचेतसः।।३२।।

सदृशं चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर् ज्ञानवान् अपि।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति।।३३।।

इन्द्रियस्य इन्द्रियस्यार्थे राग-द्वेषौ व्यवस्थितौ।
तयोर् न वशम् आगच्छेत् तौ ह्यस्य परि-पन्थिनौ।।३४।।

श्रेयान् स्व-धर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्।
स्व-धर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः।।३५।।

अर्जुन उवाच

अथ केन प्रयुक्तोऽयं पापं चरति पूरुषः।
अनिच्छन्-नपि वार्ष्णेय बलाद् इव नियोजितः।।३६।।

श्रीभगवान् उवाच

काम एष क्रोध एष रजोगुण-समुद्भवः।
महाशनो महा-पाप्मा विद्ध्येनम् इह वैरिणम्।।३७।।

धूमेनाव्रियते वह्निर् यथादर्शो मलेन च।
यथोल्बेनावृतो गर्भस् तथा तेनेदम् आवृतम्।।३८।।

आवृतं ज्ञानम् एतेन ज्ञानिनो नित्य-वैरिणा।
काम-रूपेण कौन्तेय दुष्पूरेणानलेन च।।३९।।

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिर् अस्याधिष्ठानम् उच्यते।
एतैर् विमोहयत्येष ज्ञानम् आवृत्य देहिनम्।।४०।।

तस्मात् त्वम् इन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ।
पाप्मानं प्रजहि ह्येनम् ज्ञान-विज्ञान-नाशनम्।।४१।।

इन्द्रियाणि पराण्याहुर् इन्द्रियेभ्यः परं मनः।
मनसस् तु परा बुद्धिर् यो बुद्धेः परतस् तु सः।।४२।।

एवं बुद्धेः परं बुद्ध्वा संस्तभ्यात्मानम् आत्मना।
जहि शत्रुं महाबाहो काम-रूपं दुरासदम्।।४३।।

(आदितः १६१)

ॐ तत् सद् इति श्रीमद्-भगवद्-गीतासूपनिषत्सु ब्रह्म-विद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-संवादे कर्मयोगो नाम तृतीयोऽध्यायः।।३।।

अध्याय चार

ज्ञान-कर्म-संन्यास-योग

दिव्य ज्ञान

श्रीभगवान् उवाच

इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवान् अहम् अव्ययम्।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुर् इक्ष्वाकवेऽब्रवीत्।।१।।

एवं परम्परा-प्राप्तम् इमं राजर्षयो विदुः।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परंतप।।२।।

स एवायं मया तेऽद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः।
भक्तोऽसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतद् उत्तमम्।।३।।

अर्जुन उवाच

अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः।
कथम् एतद् विजानीयां त्वम् आदौ प्रोक्तवान् इति।।४।।

श्रीभगवान् उवाच

बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप।।५।।

अजोऽपि सन्न्-अव्ययात्मा भूतानाम् ईश्वरोऽपि सन्।
प्रकृतिं स्वाम् अधिष्ठाय सम्भवाम्यात्म-मायया।।६।।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर् भवति भारत।
अभ्युत्थानम् अधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्।।७।।

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्।
धर्म-संस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे।।८।।

जन्म कर्म च मे दिव्यम् एवं यो वेत्ति तत्त्वतः।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति माम् एति सोऽर्जुन।।९।।

वीत-राग-भय-क्रोधा मन्मया माम् उपाश्रिताः।
बहवो ज्ञान-तपसा पूता मद्भावम् आगताः।।१०।।

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस् तथैव भजाम्यहम्।
मम वर्त्मानु-वर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः।।११।।

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर् भवति कर्मजा।।१२।।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुण-कर्म-विभागशः।
तस्य कर्तारम् अपि मां विद्ध्यकर्तारम् अव्ययम्।।१३।।

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्म-फले स्पृहा।
इति मां योऽभि-जानाति कर्मभिर् न स बध्यते।।१४।।

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैर् अपि मुमुक्षुभिः।
कुरु कर्मैव तस्मात् त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्।।१५।।

किं कर्म किम् अकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः।
तत् ते कर्म प्र-वक्ष्यामि यज् ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्।।१६।।

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः।
अकर्मणश् च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः।।१७।।

कर्मण्यकर्म यः पश्येद् अकर्मणि च कर्म यः।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्न-कर्म-कृत्।।१८।।

यस्य सर्वे समारम्भाः काम-सङ्कल्प-वर्जिताः।
ज्ञानाग्नि-दग्ध-कर्माणं तम् आहुः पण्डितं बुधाः।।१९।।

त्यक्त्वा कर्म-फलासङ्गं नित्य-तृप्तो निराश्रयः।
कर्मण्यभि-प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित् करोति सः।।२०।।

निराशीर् यत-चित्तात्मा त्यक्त-सर्व-परिग्रहः।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्-नाप्नोति किल्बिषम्।।२१।।

यदृच्छा-लाभ-सन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः।
समः सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते।।२२।।

गत-सङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थित-चेतसः।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्र-विलीयते।।२३।।

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर् ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम्।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्म-कर्म-समाधिना।।२४।।

दैवम् एवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोप-जुह्वति।।२५।।

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति।
शब्दादीन् विषयान् अन्य इन्द्रियाग्निषु जुह्वति।।२६।।

सर्वाणीन्द्रिय-कर्माणि प्राण-कर्माणि चापरे।
आत्म-संयम-योगाग्नौ जुह्वति ज्ञान-दीपिते।।२७।।

द्रव्य-यज्ञास् तपो-यज्ञा योग-यज्ञास् तथापरे।
स्वाध्याय-ज्ञान-यज्ञाश्च यतयः संशित-व्रताः।।२८।।

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथापरे।
प्राणापान-गती रुद्ध्वा प्राणायाम-परायणाः।
अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति।।२९।।

सर्वेऽप्येते यज्ञ-विदो यज्ञ-क्षपित-कल्मषाः।
यज्ञ-शिष्टामृत-भुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम्।।३०।।

नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोऽन्यः कुरु-सत्तम।।३१।।

एवं बहु-विधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे।
कर्मजान् विद्धि तान् सर्वान् एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे।।३२।।

श्रेयान् द्रव्यमयाद् यज्ञाज् ज्ञानयज्ञः परंतप।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परि-समाप्यते।।३३।।

तद् विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस् तत्त्व-दर्शिनः।।३४।।

यज् ज्ञात्वा न पुनर् मोहम् एवं यास्यसि पाण्डव।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि।।३५।।

अपि चेद् असि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः।
सर्वं ज्ञान-प्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि।।३६।।

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर् भस्मसात् कुरुते ऽर्जुन।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुते तथा।।३७।।

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रम् इह विद्यते।
तत् स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति।।३८।।

श्रद्धावाँल् लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिम् अचिरेणाधि-गच्छति।।३९।।

अज्ञश् चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः।।४०।।

योग-संन्यस्त-कर्माणं ज्ञान-सञ्छिन्न-संशयम्।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय।।४१।।

तस्माद् अज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः।
छित्त्वैनं संशयं योगम् आतिष्ठोत्तिष्ठ भारत।।४२

(आदितः २०३)

ॐ तत् सद् इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-संवादे ज्ञान-कर्म-संन्यास-योगो नाम चतुर्थोऽध्यायः।।४।।

अध्याय पाँच

कर्म-संन्यास-योग

कर्मयोग-कृष्ण भावनाभावित कर्म

अर्जुन उवाच

संन्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर् योगं च शंससि।
यच् छ्रेय एतयोर् एकं तन् मे ब्रूहि सुनिश्चितम्।।१।।

श्रीभगवान् उवाच

संन्यासः कर्म-योगश् च निःश्रेयस-करावुभौ।
तयोस् तु कर्म-संन्यासात् कर्म-योगो विशिष्यते।।२।।

ज्ञेयः स नित्य-संन्यासी यो न द्वेष्टि न काङ्क्षति।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात् प्रमुच्यते।।३।।

सांख्य-योगौ पृथग् बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।
एकम् अप्यास्थितः सम्यग् उभयोर् विन्दते फलम्।।४।।

यत् सांख्यैः प्राप्यते स्थानं तद् योगैर् अपि गम्यते।
एकं सांख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति।।५।।

संन्यासस् तु महाबाहो दुःखम् आप्तुम् अयोगतः।
योग-युक्तो मुनिर् ब्रह्म न चिरेणाधि-गच्छति।।६।।

योग-युक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः।
सर्व-भूतात्म-भूतात्मा कुर्वन् - नपि न लिप्यते।।७।।

नैव किञ्चित् करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्।
पश्यञ् शृण्वन् स्पृशञ् जिघ्रन्-नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन्।।८।।

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् - नुन्मिषन् निमिषन्नपि।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्।।९।।

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रम् इवाम्भसा।।१०।।

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैर् इन्द्रियैर् अपि।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्म-शुद्धये।।११।।

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिम् आप्नोति नैष्ठिकीम्।
अयुक्तः काम-कारेण फले सक्तो निबध्यते।।१२।।

सर्व-कर्माणि मनसा संन्यस्यास्ते सुखं वशी।
नव-द्वारे पुरे देही नैव कुर्वन् न कारयन्।।१३।।

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः।
न कर्म-फल-संयोगं स्वभावस् तु प्रवर्तते।।१४।।

नादत्ते कस्यचित् पापं न चैव सुकृतं विभुः।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः।।१५।।

ज्ञानेन तु तद् अज्ञानं येषां नाशितम् आत्मनः।
तेषाम् आदित्यवज् ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम्।।१६।।

तद्बुद्धयस् तदात्मानस् तन्निष्ठास् तत्परायणाः।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञान-निर्धूत-कल्मषाः।।१७।।

विद्या-विनय-सम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः सम-दर्शिनः।।१८।।

इहैव तैर् जितः सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद् ब्रह्मणि ते स्थिताः।।१९।।

न प्रहृष्येत् प्रियं प्राप्य नोद्विजेत् प्राप्य चाप्रियम्।
स्थिर-बुद्धिर् असम्मूढो ब्रह्मविद् ब्रह्मणि स्थितः।।२०।।

बाह्य-स्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत् सुखम्।
स ब्रह्म-योग-युक्तात्मा सुखम् अक्षयम् अश्नुते।।२१।।

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते।
आद्यन्त-वन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः।।२२।।

शक्नोतीहैव यः सोढुं प्राक् शरीर-विमोक्षणात्।
काम-क्रोधोद्भवं वेगं स युक्तः स सुखी नरः।।२३।।

योऽन्तः सुखोऽन्तर्-आरामस् तथान्तर्-ज्योतिर् एव यः।
स योगी ब्रह्म-निर्वाणम् ब्रह्म-भूतोऽधिगच्छति।।२४।।

लभन्ते ब्रह्म-निर्वाणम् ऋषयः क्षीण-कल्मषाः।
छिन्न-द्वैधा यतात्मानः सर्व-भूत-हिते रताः।।२५।।

काम-क्रोध-विमुक्तानां[१] यतीनां यत-चेतसाम्।
अभितो ब्रह्म-निर्वाणम् वर्तते विदितात्मनाम्।।२६।।

---

१. पा० भे०-वियुक्तानां।

स्पर्शान् कृत्वा बहिर् बाह्यांश् चक्षुश् चैवान्तरे भ्रुवोः।
प्राणापानौ समौ कृत्वा नासाभ्यन्तर-चारिणौ।।२७।।

यतेन्द्रिय-मनोबुद्धिर् मुनिर् मोक्ष-परायणः।
विगतेच्छा-भय-क्रोधो यः सदा मुक्त एव सः।।२८।।

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्व-लोक-महेश्वरम्।
सुहृदं सर्व-भूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिम् ऋच्छति।।२९।।
(आदित, २३२)

ॐ तत् सद् इति श्रीमद् भगवद् गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्म-विद्यायां योग-शास्त्रे कर्म-संन्यास-योगो नाम पञ्चमोऽध्यायः।।५।।

अध्याय छह

आत्मसंयम योग

ध्यान योग

श्रीभगवान् उवाच

अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः।
स संन्यासी च योगी च न निरग्निर् न चाक्रियः।।१।।

यं संन्यासम् इति प्राहुर् योगं तं विद्धि पाण्डव।
न ह्यसंन्यस्त-सङ्कल्पो योगी भवति कश्चन।।२।।

आरुरुक्षोर् मुनेर् योगं कर्म कारणम् उच्यते।
योगारुढस्य तस्यैव शमः कारणम् उच्यते।।३।।

यदा हि नेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते।
सर्व-सङ्कल्प-संन्यासी योगारूढस् तदोच्यते।।४।।

उद्धरेद् आत्मनात्मानं नात्मानम् अवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुर् आत्मैव रिपुर् आत्मनः।।५।।

बन्धुर् आत्मात्मनस् तस्य येनात्मैवात्मना जितः।
अनात्मनस् तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत्।।६।।

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः।

शीतोष्ण-सुख-दुःखेषु तथा मानापमानयोः।।७।।

ज्ञान-विज्ञान-तृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः।
युक्त इत्युच्यते योगी सम-लेष्ट्राश्म[१]-काञ्चनः।।८।।

सुहृन्-मित्रार्युदासीन-मध्यस्थ-द्वेष्य-बन्धुषु।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर् विशिष्यते।।९।।

योगी युञ्जीत सततम् आत्मानं रहसि स्थितः।
एकाकी यत-चित्तात्मा निराशीर् अपरिग्रहः।।१०।।

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरम् आसनम् आत्मनः।
नात्युच्छ्रितं नाति-नीचं चैलाजिन-कुशोत्तरम्।।११।।

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यत-चित्तेन्द्रिय-क्रियः।
उप-विश्यासने युञ्ज्याद् योगम् आत्म-विशुद्धये।।१२।।

समं काय-शिरो-ग्रीवं धारयन् - नचलं स्थिरः।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश् चानवलोकयन्।।१३।।

प्रशान्तात्मा विगतभीर् ब्रह्मचारि-व्रते स्थितः।
मनः संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः।।१४।।

युञ्जन्-नेवं सदात्मानं योगी नियत-मानसः।
शान्तिं निर्वाण-परमां मत्संस्थाम् अधिगच्छति।।१५।।

नात्यश्नतस् तु योगोऽस्ति न चैकान्तम् अनश्नतः।
न चाति-स्वप्न-शीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन।।१६।।

---

१. पाठभेद-समलोष्टाश्म-काञ्चनः

युक्ताहार-विहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु।
युक्त-स्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा।।१७।।

यदा विनियतं चित्तम् अत्मन्येवाव-तिष्ठते।
निःस्पृहः सर्व-कामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा।।१८।।

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगम् आत्मनः।।१९।।

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्-नात्मनि तुष्यति।।२०।।

सुखम् आत्यन्तिकं यत् तद् बुद्धि-ग्राह्यम् अतीन्द्रियम्।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश् चलति तत्त्वतः।।२१।।

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते।।२२।।

तं विद्याद् दुःख-संयोग-वियोगं योग-संज्ञितम्।।२३।।

स निश्चयेन योक्तव्यो योगोऽनिर्विण्ण-चेतसा।
सङ्कल्प-प्रभवान् कामांस् त्यक्त्वा सर्वान् अशेषतः।
मनसैवेन्द्रिय-ग्रामं विनियम्य समन्ततः।।२४।।

शनैः शनैर् उपरमेद् बुद्ध्या धृति-गृहीतया।
आत्म- संस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिद् अपि चिन्तयेत्।।२५।।

यतो यतो निश्चलति[1] मनश् चञ्चलम् अस्थिरम्।
ततस् ततो नियम्यैतद् आत्मन्येव वशं नयेत्।।२६।।

---

१. पाठभेद-निश्चरति

प्रशान्त-मनसं ह्येनं योगिनं सुखम् उत्तमम्।
उपैति शान्त-रजसं ब्रह्म-भूतम् अकल्मषम्।।२७।।

युञ्जन्-नेवं सदात्मानं योगी विगत-कल्मषः।
सुखेन ब्रह्म-संस्पर्शम् अत्यन्तं सुखम् अश्नुते।।२८।।

सर्वभूतस्थम् आत्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।
ईक्षते योग-युक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः।।२९।।

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति।।३०।।

सर्व-भूत-स्थितं यो मां भजत्येकत्वम् आस्थितः।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते।।३१।।

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन।
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः।।३२।।

अर्जुन उवाच

योऽयं योगस् त्वया प्रोक्तः साम्येन मधुसूदन।
एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम्।।३३।।

चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथि बलवद् दृढम्।
तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम्।।३४।।

श्रीभगवान् उवाच

असंशयं महाबाहो मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते।।३५।।

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुम् उपायतः।।३६।।

अर्जुन उवाच

अयतिः श्रद्धयोपेतो योगाच् चलितमानसः।
अप्राप्य योग-संसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति।।३७।।

कच्चिन्-नोभय-विभ्रष्टश् छिन्नाभ्रम् इव नश्यति।
अप्रतिष्ठो महाबाहो विमूढो ब्रह्मणः पथि।।३८।।

एतन् मे संशयं कृष्ण छेत्तुम् अर्हस्यशेषतः।
त्वदन्यः संशयस्यास्य छेत्ता न ह्युपपद्यते।।३९।।

श्रीभगवान् उवाच

पार्थ नैवेह नामुत्र विनाशस् तस्य विद्यते।
न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति।।४०।।

प्राप्य पुण्यकृतां लोकान् उषित्वा शाश्वतीः समाः।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते।।४१।।

अथवा योगिनाम् एव कुले भवति धीमताम्।
एतद्धि दुर्लभ-तरं लोके जन्म यद् ईदृशम्।।४२।।

तत्र तं बुद्धि-संयोगं लभते पौर्व-देहिकम्।
यतते च ततो भूयः संसिद्धौ कुरु-नन्दन।।४३।।

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोऽपि सः।
जिज्ञासुर् अपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते।।४४।।

प्रयत्नाद् यतमानस् तु योगी संशुद्ध-किल्बिषः।
अनेक-जन्म-संसिद्धस् ततो याति परां गतिम्।।४५।।

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योऽपि मतोऽधिकः।
कर्मिभ्यश् चाधिको योगी तस्माद् योगी भवार्जुन।।४६।।

योगिनाम् अपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः।।४७।।

आदितः २७९।।

ॐ तत् सद् इति श्रीमद्भगवद्गीतासु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-संवादे आत्मसंयम-योगो नाम षष्ठोऽध्यायः।।६।।

अध्याय सात

ज्ञान-विज्ञान-योग

भगवद्-ज्ञान

श्रीभगवान् उवाच

मय्यासक्त-मनाः पार्थ योगं युञ्जन् मदाश्रयः।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच् छृणु।।१।।

ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानम् इदं वक्ष्याम्यशेषतः।
यज् ज्ञात्वा नेह भूयोऽन्यज् ज्ञातव्यम् अवशिष्यते।।२।।

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद् यतति सिद्धये।
यतताम् अपि सिद्धानां कश्चिन् मां वेत्ति तत्त्वतः।।३।।

भूमिर् आपोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च।
अहंकार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिर् अष्टधा।।४।।

अपरेयम् इतस् त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम्।
जीवभूतां महाबाहो ययेदं धार्यते जगत्।।५।।

एतद्-योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युप-धारय।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस् तथा।।६।।

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिद् अस्ति धनञ्जय।
मयि सर्वम् इदं प्रोतं सूत्रे मणि-गणा इव।।७।।

रसोऽहम् अप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशि-सूर्ययोः।
प्रणवः सर्व-वेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु।।८।।

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश् चास्मि विभावसौ।
जीवनं सर्व-भूतेषु तपश् चास्मि तपस्विषु।।९।।

बीजं मां सर्व-भूतानां विद्धि पार्थ सनातनम्।
बुद्धिर् बुद्धिमताम् अस्मि तेजस् तेजस्विनाम् अहम्।।१०।।

बलं बलवतां चाहं काम-राग-विवर्जितम्।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ।।११।।

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास् तामसाश् च ये।
मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि।।१२।।

त्रिभिर् गुणमयैर् भावैर् एभिः सर्वम् इदं जगत्।
मोहितं नाभि-जानाति माम् एभ्यः परम् अव्ययम्।।१३।।

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया।
माम् एव ये प्रपद्यन्ते मायाम् एतां तरन्ति ते।।१४।।

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः।
माययापहृत-ज्ञाना आसुरं भावम् आश्रिताः।।१५।।

चतुर्विधा भजन्ते मां जनाः सुकृतिनोऽर्जुन।
आर्तो जिज्ञासुर् अर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ।।१६।।

तेषां ज्ञानी नित्य-युक्त एकभक्तिर् विशिष्यते।
प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम् अहं स च मम प्रियः।।१७।।

उदाराः सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्।
आस्थितः स हि युक्तात्मा माम् एवानुत्तमां गतिम्।।१८।।

बहूनां जन्मनाम् अन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते।
वासुदेवः सर्वम् इति स महात्मा सुदुर्लभः।।१९।।

कामैस् तैस् तैर् हृत-ज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्य-देवताः।
तं तं नियमम् आस्थाय प्रकृत्या नियताः स्वया।।२०।।

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुम् इच्छति।
तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम्।।२१।।

स तया श्रद्धया युक्तस् तस्याराधनम् ईहते।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हि तान्।।२२।।

अन्तवत् तु फलं तेषां तद् भवत्यल्प-मेधसाम्।
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि।।२३।।

अव्यक्तं व्यक्तिम् आपन्नं मन्यन्ते माम् अबुद्धयः।
परं भावम् अजानन्तो ममाव्ययम् अनुत्तमम्।।२४।।

नाहं प्रकाशः सर्वस्य योग-माया-समावृतः।
मूढोऽयं नाभि-जानाति लोको माम् अजम् अव्ययम्।।२५।।

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन।
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन।।२६।।

इच्छा-द्वेष-समुत्थेन द्वन्द्व-मोहेन भारत।
सर्व-भूतानि सम्मोहं सर्गे यान्ति परन्तप।।२७।।

येषां त्वन्त-गतं पापं जनानां पुण्य-कर्मणाम्।
ते द्वन्द्व-मोह-निर्मुक्ता भजन्ते मां दृढ़व्रताः।।२८।।

जरा-मरण-मोक्षाय माम् आश्रित्य यतन्ति ये।
ते ब्रह्म तद् विदुः कृत्स्नम् अध्यात्मं कर्म चाखिलम्।।२९।।

साधिभूताधिदैवं मां साधि-यज्ञं च ये विदुः।
प्रयाण-कालेऽपि च मां ते विदुर् युक्त-चेतसः।।३०।।

आदितः ३०९।।

ॐ तत् सद् इति श्रीमद्-भगवद्-गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः।।७।।

अध्याय आठ

अक्षर ब्रह्म योग

भगवत्प्राप्ति

अर्जुन उवाच

किं तद् ब्रह्म किम् अध्यात्मम् किं कर्म पुरुषोत्तम।
अधिभूतं च किं प्रोक्तम् अधिदैवं किम् उच्यते।।१।।

अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन् मधुसूदन।
प्रयाण-काले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः।।२।।

श्रीभगवान् उवाच

अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्मम् उच्यते।
भूत-भावोद्भव-करो विसर्गः कर्म-संज्ञितः।।३।।

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश् चाधि-दैवतम्।
अधि-यज्ञोऽहम् एवात्र देहे देह-भृतां वर।।४।।

अन्तकाले च माम् एव स्मरन् मुक्त्वा कलेवरम्।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः।।५।।

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम्।

तं तम् एवैति कौन्तेय सदा तद्भाव-भावितः।।६।।

तस्मात् सर्वेषु कालेषु माम् अनुस्मर युध्य च।
मय्यर्पित-मनो-बुद्धिर् माम् एवैष्यस्यसंशयम्।।७।।

अभ्यास-योग-युक्तेन चेतसा नान्य-गामिना।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानु-चिन्तयन्।।८।।

कविं पुराणम् अनु-शासितारम्
अणोर् अणीयांसम् अनुस्मरेद् यः।
सर्वस्य धातारम् अचिन्त्य-रूपम्,
आदित्य-वर्णं तमसः परस्तात्।।९।।

प्रयाण-काले मनसाचलेन,
भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव।
भ्रुवोर् मध्ये प्राणम् आवेश्य सम्यक्,
स तं परं पुरुषम् उपैति दिव्यम्।।१०।।

यद् अक्षरं वेदविदो वदन्ति,
विशन्ति यद् यतयो वीतरागाः।
यद् इच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति,
तत् ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये।।११।।

सर्व-द्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणम् आस्थितो योगधारणाम्।।१२।।

ओ३म् इत्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् माम् अनुस्मरन्।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम्।।१३।।

अनन्य-चेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्य-युक्तस्य योगिनः।।१४।।

माम् उपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयम् अशाश्वतम्।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः।।१५।।

आब्रह्म-भुवनाल् लोकाः पुनर् आवर्तिनोऽर्जुन।
माम् उपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते।।१६।।

सहस्र-युग-पर्यन्तम् अहर् यद् ब्रह्मणो विदुः।
रात्रिं युग-सहस्रान्तां तेऽहो-रात्र-विदो जनाः।।१७।।

अव्यक्ताद् व्यक्तयः सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्त-संज्ञके।।१८।।

भूत-ग्रामः स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ प्रभवत्यहरागमे।।१९।।

परस् तस्मात् तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात् सनातनः।
यः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति।।२०।।

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस् तम् आहुः परमां गतिम्।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम।।२१।।

पुरुषः स परः पार्थ भक्त्या लभ्यस् त्वनन्यया।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वम् इदं ततम्।।२२।।

यत्र काले त्वनावृत्तिम् आवृत्तिं चैव योगिनः।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ।।२३।।

अग्निर् ज्योतिर् अहः शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्म-विदो जनाः।।२४।।

धूमो रात्रिस् तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायनम्।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर् योगी प्राप्य निवर्तते।।२५।।

शुक्ल-कृष्णे गती ह्येते जगतः शाश्वते मते।
एकया यात्यनावृत्तिम् अन्ययावर्तते पुनः।।२६।।

नैते सृती पार्थ जानन् योगी मुह्यति कश्चन।
तस्मात् सर्वेषु कालेषु योग-युक्तो भवार्जुन।।२७।।

वेदेषु यज्ञेषु तपःसु चैव,
दानेषु यत् पुण्य-फलं प्रदिष्टम्।
अत्येति तत् सर्वम् इदं विदित्वा,
योगी परं स्थानम् उपैति चाद्यम्।।२८ ।।

आदितः ३३७।।

ॐ तत् सद् इति श्रीमद्भगवद् गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे अक्षरब्रह्मयोगो नामाष्टमोऽध्यायः।।८।।

अध्याय नौ

राजविद्या-राजगुह्य-योग

परम गुह्य ज्ञान

श्रीभगवान् उवाच

इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे।
ज्ञानं विज्ञान-सहितं यज् ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्।।१।।

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रम् इदम् उत्तमम्।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुम् अव्ययम्।।२।।

अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप।
अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्यु-संसार-वर्त्मनि।।३।।

मया ततम् इदं सर्वं जगद् अव्यक्त-मूर्तिना।
मत्स्थानि सर्व-भूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः।।४।।

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगम् ऐश्वरम्।
भूतभृन् न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः।।५।।

यथाकाश-स्थितो नित्यं वायुः सर्वत्रगो महान्।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युप-धारय।।६।।

सर्वभूतानि कौन्तेय प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्।
कल्पक्षये पुनस् तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम्।।७।।

प्रकृतिं स्वाम् अवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः।
भूत-ग्रामम् इदं कृत्स्नम् अवशं प्रकृतेर् वशात्।।८।।

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनञ्जय।
उदासीन-वद् आसीनम् असक्तं तेषु कर्मसु।।९।।

मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद् विपरिवर्तते।।१०।।

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुम् आश्रितम्।
परं भावम् अजानन्तो मम भूतमहेश्वरम्।।११।।

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः।
राक्षसीम् आसुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः।।१२।।

महात्मानस् तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिम् आश्रिताः।
भजन्त्यनन्य-मनसो ज्ञात्वा भूतादिम् अव्ययम्।।१३।।

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः।
नमस्यन्तश् च मां भक्त्या नित्य-युक्ता उपासते।।१४।।

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो माम् उपासते।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतो-मुखम्।।१५।।

अहं क्रतुर् अहं यज्ञः स्वधाहम् अहम् औषधम्।
मन्त्रोऽहम् अहम् एवाज्यम् अहम् अग्निर् अहं हुतम्।।१६।।

पिताहम् अस्य जगतो माता धाता पितामहः।
वेद्यं पवित्रम् ओङ्कार ऋक् साम यजुरेव च।।१७।।

गतिर् भर्ता प्रभुः साक्षी निवासः शरणं सुहृत्।
प्रभवः प्रलयः स्थानं निधानं बीजम् अव्ययम्।।१८।।

तपाम्यहम् अहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च।
अमृतं चैव मृत्युश्च सद् असच् चाहम् अर्जुन।।१९।।

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा,
यज्ञैर् इष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते।
ते पुण्यम् आसाद्य सुरेन्द्र-लोकम्,
अश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान्।।२०।।

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं,
क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति।
एवं त्रयीधर्मम् अनुप्रपन्ना,
गतागतं कामकामा लभन्ते।।२१।।

अनन्याश् चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्।।२२।।

येऽप्यन्य-देवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः।
तेऽपि माम् एव कौन्तेय यजन्त्यविधि-पूर्वकम्।।२३।।

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च।
न तु माम् अभिजानन्ति तत्त्वेनातश् च्यवन्ति ते।।२४।।

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम्।।२५।।

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति।

तदहं भक्त्युपहृतम् अश्नामि प्रयतात्मनः।।२६।।

यत् करोषि यद् अश्नासि यज् जुहोषि ददासि यत्।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम्।।२७।।

शुभाशुभ-फलैर् एवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः।
संन्यास-योग-युक्तात्मा वियुक्तो माम् उपैष्यसि।।२८।।

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम्।।२९।।

अपि चेत् सुदुराचारो भजते माम् अनन्यभाक्।
साधुरेव स मन्तव्यः सम्यग्व्यवसितो हि सः।।३०।।

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच् छान्तिं निगच्छति।
कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति।।३१।।

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः।
स्त्रियो वैश्यास् तथा शूद्रास् तेऽपि यान्ति परां गतिम्।।३२।।

किं पुनर् ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस् तथा।
अनित्यम् असुखं लोकम् इमं प्राप्य भजस्व माम्।।३३।।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
माम् एवैष्यसि युक्त्वैवम् आत्मानं मत्परायणः।।३४।।

आदितः ३७१।।

ॐ तत् सद् इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्याराजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः।।९।।

अध्याय दस

विभूति योग

श्रीभगवान् का ऐश्वर्य

श्रीभगवान् उवाच

भूय एव महाबाहो शृणु मे परमं वचः।
यत् तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हित-काम्यया।।१।।

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः।
अहम् आदिर् हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः।।२।।

यो माम् अजम् अनादिं च वेत्ति लोक-महेश्वरम्।
असम्मूढः स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते।।३।।

बुद्धिर् ज्ञानम् असम्मोहः क्षमा सत्यं दमः शमः।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयम् एव च।।४।।

अहिंसा समता तुष्टिस् तपो दानं यशोऽयशः।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्-विधाः।।५।।

महर्षयः सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस् तथा।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः।।६।।

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः।
सोऽविकल्पेन[१] योगेन युज्यते नात्र संशयः।।७।।

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भाव-समन्विताः।।८।।

मच्चित्ता मद्गत-प्राणा बोधयन्तः परस्परम्।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च।।९।।

तेषां सतत-युक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्।
ददामि बुद्धियोगं तं येन माम् उपयान्ति ते।।१०।।

तेषाम् एवानुकम्पार्थम् अहम् अज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्म-भावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता।।११।।

अर्जुन उवाच

परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान्।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यम् आदिदेवम् अजं विभुम्।।१२।।

आहुस् त्वाम् ऋषयः सर्वे देवर्षिर् नारदस् तथा।
असितो देवलो व्यासः स्वयं चैव ब्रवीषि मे।।१३।।

सर्वम् एतद् ऋतं मन्ये यन्मां वदसि केशव।
न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर् देवा न दानवाः।।१४।।

स्वयम् एवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम।
भूतभावन भूतेश देवदेव जगत्पते।।१५।।

---

१. पा० भे०-विकम्पेन।

वक्तुम् अर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्म-विभूतयः।
याभिर् विभूतिभिर् लोकान् इमांस् त्वं व्याप्य तिष्ठसि।।१६।।

कथं विद्याम् अहं योगिंस् त्वां सदा परिचिन्तयन्।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन् मया।।१७।।

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन।
भूयः कथय तृप्तिर् हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम्।।१८।।

श्रीभगवान् उवाच

हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्म-विभूतयः।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे।।१९।।

अहम् आत्मा गुडाकेश सर्व-भूताशय-स्थितः।
अहम् आदिश् च मध्यं च भूतानाम् अन्त एव च।।२०।।

आदित्यानाम् अहं विष्णुर् ज्योतिषां रविर् अंशुमान्।
मरीचिर् मरुताम् अस्मि नक्षत्राणाम् अहं शशी।।२१।।

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानाम् अस्मि वासवः।
इन्द्रियाणां मनश् चास्मि भूतानाम् अस्मि चेतना।।२२।।

रुद्राणां शङ्करश् चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम्।
वसूनां पावकश् चास्मि मेरुः शिखरिणाम् अहम्।।२३।।

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ बृहस्पतिम्।
सेनानीनाम् अहं स्कन्दः सरसाम् अस्मि सागरः।।२४।।

महर्षीणां भृगुर् अहं गिराम् अस्म्येकम् अक्षरम्।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः।।२५।।

अश्वत्थः सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः।
गन्धर्वाणां चित्ररथः सिद्धानां कपिलो मुनिः।।२६।।

उच्चैःश्रवसम् अश्वानां विद्धि माम् अमृतोद्भवम्।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम्।।२७।।

आयुधानाम् अहं वज्रं धेनूनाम् अस्मि कामधुक्।
प्रजनश् चास्मि कन्दर्पः सर्पाणाम् अस्मि वासुकिः।।२८।।

अनन्तश् चास्मि नागानां वरुणो यादसाम् अहम्।
पितृणाम् अर्यमा चास्मि यमः संयमताम् अहम्।।२९।।

प्रह्लादश् चास्मि दैत्यानां कालः कलयताम् अहम्।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहम् वैनतेयश् च पक्षिणाम्।।३०।।

पवनः पवताम् अस्मि रामः शस्त्रभृताम् अहम्।
झषाणां मकरश् चास्मि स्रोतसाम् अस्मि जाह्नवी।।३१।।

सर्गाणाम् आदिर् अन्तश्च मध्यं चैवाहम् अर्जुन।
अध्यात्म-विद्या विद्यानां वादः प्रवदताम् अहम्।।३२।।

अक्षराणाम् अकारोऽस्मि द्वन्द्वः सामासिकस्य च।
अहम् एवाक्षयः कालो धाताहं विश्वतोमुखः।।३३।।

मृत्युः सर्वहरश् चाहम् उद्भवश् च भविष्यताम्।
कीर्तिः श्रीर् वाक् च नारीणां स्मृतिर् मेधा धृतिः क्षमा।।३४।।

बृहत्साम तथा साम्नां गायत्री छन्दसाम् अहम्।
मासानां मार्गशीर्षोऽहम् ऋतूनां कुसुमाकरः।।३५।।

द्यूतं छलयताम् अस्मि तेजस् तेजस्विनाम् अहम्।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववताम् अहम्।।३६।।

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनञ्जयः।
मुनीनाम् अप्यहं व्यासः कवीनाम् उशना कविः।।३७।।

दण्डो दमयताम् अस्मि नीतिर् अस्मि जिगीषताम्।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवताम् अहम्।।३८।।

यच् चापि सर्वभूतानां बीजं तद् अहम् अर्जुन।
न तद् अस्ति विना यत् स्यान् मया भूतं चराचरम्।।३९।।

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप।
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर् विस्तरो मया।।४०।।

यद् यद् विभूतिमत् सत्त्वं श्रीमद् ऊर्जितम् एव वा।
तद् तद् एवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽश-सम्भवम्।।४१।।

अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवार्जुन।
विष्टभ्याहम् इदं कृत्स्नम् एकांशेन स्थितो जगत्।।४२।।

आदितः ४१३।।

ॐ तत् सद् इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूतियोगो नाम दशमोऽध्यायः।।१०।।

अध्याय ग्यारह
विश्वरूपदर्शनयोग

विराटरूप

अर्जुन उवाच

मदनुग्रहाय परमं गुह्यम् अध्यात्म-संज्ञितम्।
यत् त्वयोक्तं वचस् तेन मोहोऽयं विगतो मम।।१।।

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष माहात्म्यम् अपि चाव्ययम्।।२।।

एवम् एतद् यथात्थ त्वम् आत्मानं परमेश्वर।
द्रष्टुम् इच्छामि ते रूपम् ऐश्वरम् पुरुषोत्तम।।३।।

मन्यसे यदि तच् छक्यं मया द्रष्टुम् इति प्रभो।
योगेश्वर ततो मे त्वं दर्शयात्मानम् अव्ययम्।।४।।

श्रीभगवान् उवाच

पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः।
नानाविधानि दिव्यानि नाना-वर्णाकृतीनि च।।५।।

पश्यादित्यान् वसून् रुद्रान् अश्विनौ मरुतस् तथा।
बहून्यदृष्ट-पूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत।।६।।

इहैकस्थं जगत् कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम्।
मम देहे गुडाकेश यच्चान्यद् द्रष्टुम् इच्छसि।।७।।

न तु मां शक्यसे द्रष्टुम् अनेनैव स्वचक्षुषा।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगम् ऐश्वरम्।।८।।

सञ्जय उवाच

एवम् उक्त्वा ततो राजन् महायोगेश्वरो हरिः।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपम् ऐश्वरम्।।९।।

अनेक-वक्त्र-नयनम् अनेकाद्भुत-दर्शनम्।
अनेक-दिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम्।।१०।।

दिव्य-माल्याम्बर-धरं दिव्य-गन्धानुलेपनम्।
सर्वाश्चर्य-मयं देवम् अनन्तं विश्वतोमुखम्।।११।।

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद् युगपदुत्थिता।
यदि भाः सदृशी सा स्याद् भासस्तस्य महात्मनः।।१२।।

तत्रैकस्थं जगत् कृत्स्नं प्रविभक्तम् अनेकधा।
अपश्यद् देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस् तदा।।१३।।

ततः स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनञ्जयः।
प्रणम्य शिरसा देवं कृताञ्जलिर् अभाषत।।१४।।

अर्जुन उवाच

पश्यामि देवांस् तव देव देहे,

सर्वांस् तथा भूतविशेष-सङ्घान्।
ब्रह्माणम् ईशं कमलासनस्थम्,
ऋषींश् च सर्वान् उरगांश्च दिव्यान्।।१५।।

अनेक-बाहूदर-वक्त्र-नेत्रं,
पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम्।
नान्तं न मध्यं न पुनस् तवादिं,
पश्यामि विश्वेश्वर विश्वरूप।।१६।।

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च,
तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम्।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्,
दीप्तानलार्क-द्युतिम् अप्रमेयम्।।१७।।

त्वम् अक्षरं परमं वेदितव्यं,
त्वम् अस्य विश्वस्य परं निधानम्।
त्वम् अव्ययः शाश्वत-धर्म-गोप्ता,
सनातनस् त्वं पुरुषो मतो मे।।१८।।

अनादि-मध्यान्तम् अनन्त-वीर्यम्,
अनन्त-बाहुं शशि-सूर्य-नेत्रम्।
पश्यामि त्वां दीप्त-हुताश-वक्त्रं,
स्वतेजसा विश्वम् इदं तपन्तम्।।१९।।

द्यावापृथिव्योर् इदम् अन्तरं हि,
व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः।

दृष्ट्वाद्भुतं रूपम् उग्रम् तवेदं,
लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन्।।२०।।

अमी हि त्वां सुरसङ्घा विशन्ति,
केचिद् भीताः प्राञ्जलयो गृणन्ति।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः,
स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः।।२१।।

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या,
विश्वेऽश्विनौ मरुतश् चोष्मपाश्च।
गन्धर्व-यक्षासुर-सिद्ध-सङ्घा,
वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश् चैव सर्वे।।२२।।

रूपं महत् ते बहुवक्त्र-नेत्रं,
महाबाहो बहु-बाहूरु-पादम्।
बहूदरं बहु-दंष्ट्रा-करालं,
दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास् तथाहम्।।२३।।

नभः स्पृशं दीप्तम् अनेकवर्णं,
व्यात्ताननं दीप्त-विशाल-नेत्रम्।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा,
धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो।।२४।।

दंष्ट्रा-करालानि च ते मुखानि,
दृष्ट्वैव कालानल-सन्निभानि।
दिशो न जाने न लभे च शर्म,
प्रसीद देवेश जगन्निवास।।२५।।

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः,
सर्वे सहैवावनिपाल-सङ्घैः।
भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रस् तथासौ,
सहास्मदीयैर् अपि योधमुख्यैः।।२६।।

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति,
दंष्ट्रा-करालानि भयानकानि।
केचिद् विलग्ना दशनान्तरेषु,
सन्दृश्यन्ते चूर्णितैर् उत्तमाङ्गैः।।२७।।

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगाः
समुद्रम् एवाभिमुखा द्रवन्ति।
तथा तवामी नरलोकवीरा,
विशन्ति वक्त्राण्यभि-विज्वलन्ति।।२८।।

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा,
विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्,
तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः।।२९।।

लेलिह्यसे ग्रसमानः समन्ताल्,
लोकान् समग्रान् वदनैर् ज्वलद्भिः।
तेजोभिर् आपूर्य जगत् समग्रं,
भासस् तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो।।३०।।

आख्याहि मे को भवान् उग्ररूपो,

नमोऽस्तु ते देववर प्रसीद।
विज्ञातुम् इच्छामि भवन्तम् आद्यं,
न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम्।।३१।।

श्रीभगवान् उवाच

कालोऽस्मि लोकक्षय-कृत्-प्रवृद्धो,
लोकान् समाहर्तुम् इह प्रवृत्तः।
ऋतेऽपि त्वां न भविष्यन्ति सर्वे,
येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः।।३२।।

तस्मात् त्वम् उत्तिष्ठ यशो लभस्व,
जित्वा शत्रून् भुङ्क्ष्व राज्यं समृद्धम्।
मयैवैते निहताः पूर्वम् एव,
निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन्।।३३।।

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च,
कर्णं तथान्यान् अपि योधवीरान्।
मया हतांस् त्वं जहि मा व्यथिष्ठा,
युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान्।।३४।।

सञ्जय उवाच

एतच् छ्रुत्वा वचनं केशवस्य,
कृताञ्जलिर् वेपमानः किरीटी।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं,
सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य।।३५।।

अर्जुन उवाच

स्थाने हृषीकेश तव प्रकीर्त्या,
जगत् प्रहृष्यत्यनु-रज्यते च।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति,
सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः।।३६।।

कस्माच् च ते न नमेरन् महात्मन्,
गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादि-कर्त्रे।
अनन्त देवेश जगन्निवास,
त्वम् अक्षरं सद्-असत्-तत्परं यत्।।३७।।

त्वम् आदिदेवः पुरुषः पुराणस्,
त्वम् अस्य विश्वस्य परं निधानम्।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम,
त्वया ततं विश्वम् अनन्तरूप।।३८।।

वायुर् यमोऽग्निर् वरुणः शशाङ्कः,
प्रजापतिस् त्वं प्रपितामहश्च।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः,
पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते।।३९।।

नमः पुरस्ताद् अथ पृष्ठतस् ते,
नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व।
अनन्त-वीर्यामित-विक्रमस् त्वं,
सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः।।४०।।

सखेति मत्वा प्रसभं यद् उक्तं,
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति।

अजानता महिमानं तवेदं,
मया प्रमादात् प्रणयेन वापि।।४१।।

यच् चावहासार्थम् असत्कृतोऽसि,
विहार-शय्यासन-भोजनेषु।
एकोऽथवाप्यच्युत तत्समक्षं,
तत् क्षामये त्वाम् अहम् अप्रमेयम्।।४२।।

पितासि लोकस्य चराचरस्य,
त्वम् अस्य पूज्यश्च गुरुर् गरीयान्।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो,
लोकत्रयेऽप्यप्रतिम-प्रभाव।।४३।।

तस्मात् प्रणम्य प्रणिधाय कायं,
प्रसादये त्वाम् अहम् ईशम् ईड्यम्।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः,
प्रियः प्रियायार्हसि देव सोढुम्।।४४।।

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा,
भयेन च प्रव्यथितं मनो मे।
तदेव मे दर्शय देव रूपं,
प्रसीद देवेश जगन्निवास।।४५।।

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तम्,
इच्छामि त्वां द्रष्टुम् अहं तथैव।

तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन,
सहस्रबाहो भव विश्वमूर्ते।।४६।।

श्रीभगवान् उवाच

मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं,
रूपं परं दर्शितम् आत्मयोगात्।
तेजोमयं विश्वम् अनन्तम् आद्यं,
यन् मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम्।।४७।।

न वेद-यज्ञाध्ययनैर् न दानैर्,
न च क्रियाभिर् न तपोभिरुग्रैः।
एवंरूपः शक्य अहं नृलोके,
द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर।।४८।।

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो,
दृष्ट्वा रूपं घोरम् ईदृङ् ममेदम्।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस् त्वं,
तदेव मे रूपम् इदं प्रपश्य।।४९।।

सञ्जय उवाच

इत्यर्जुनं वासुदेवस् तथोक्त्वा,
स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः।
आश्वासयामास च भीतम् एनं,
भूत्वा पुनः सौम्यवपुर् महात्मा।।५०।।

अर्जुन उवाच

दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन।
इदानीम् अस्मि संवृत्तः सचेताः प्रकृतिं गतः।।५१।।

श्रीभगवान् उवाच

सुदुर्दर्शम् इदं रूपं दृष्टवान् असि यन् मम।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शन-काङ्क्षिणः।।५२।।

नाहं वेदैर् न तपसा न दानेन न चेज्यया।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्ट्वान् असि मां यथा।।५३।।

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहम् एवंविधोऽर्जुन।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप।।५४।।

मत्कर्मकृन् मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः।
निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स माम् एति पाण्डव।।५५।।

आदितः ४६८।।

ॐ तत् सद् इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपदर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः।।११।।

अध्याय बारह

भक्तियोग

अर्जुन उवाच

एवं सततयुक्ता ये भक्तास् त्वां पर्युपासते।
ये चाप्यक्षरम् अव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः।।१।।

श्रीभगवान् उवाच

मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते।
श्रद्धया परयोपेतास् ते मे युक्ततमा मताः।।२।।

ये त्वक्षरम् अनिर्देश्यम् अव्यक्तं पर्युपासते।
सर्वत्रगम् अचिन्त्यं च कूटस्थम् अचलं ध्रुवम्।।३।।

सन्नियम्येन्द्रिय-ग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः।
ते प्राप्नुवन्ति माम् एव सर्वभूतहिते रताः।।४।।

क्लेशोऽधिकतरस् तेषाम् अव्यक्तासक्त-चेतसाम्।
अव्यक्ता हि गतिर् दुःखं देहवद्भिर् अवाप्यते।।५।।

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संन्यस्य मत्पराः।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते।।६।।

तेषाम् अहं समुद्धर्ता मृत्यु-संसार-सागरात्।
भवामि नचिरात् पार्थ मय्यावेशित-चेतसाम्।।७।।

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः।।८।।

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्।
अभ्यास-योगेन ततो माम् इच्छाप्तुं धनञ्जय।।९।।

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्म-परमो भव।
मदर्थम् अपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिम् अवाप्स्यसि।।१०।।

अथैतद् अप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगम् आश्रितः।
सर्व-कर्म-फल-त्यागं ततः कुरु यतात्मवान्।।११।।

श्रेयो हि ज्ञानम् अभ्यासाज् ज्ञानाद् ध्यानं विशिष्यते।
ध्यानात् कर्मफल-त्यागस् त्यागाच् छान्तिर् अनन्तरम्।।१२।।

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी।।१३।।

सन्तुष्टः सततं योगी यतात्मा दृढ़निश्चयः।
मय्यर्पित-मनो-बुद्धिर् यो मद्-भक्तः स मे प्रियः।।१४।।

यस्मान् नोद्विजते लोको लोकान् नोद्विजते च यः।
हर्षामर्ष-भयोद्वेगैर् मुक्तो यः स च मे प्रियः।।१५।।

अनपेक्षः शुचिर् दक्ष उदासीनो गतव्यथः।
सर्वारम्भ-परित्यागी यो मद्भक्तः स मे प्रियः।।१६।।

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न काङ्क्षति।
शुभाशुभ-परित्यागी भक्तिमान् यः स मे प्रियः।।१७।।

समः शत्रौ च मित्रे च तथा मानाप-मानयोः।
शीतोष्ण-सुख-दुःखेषु समः सङ्ग-विवर्जितः।।१८।।

तुल्य-निन्दा-स्तुतिर् मौनी सन्तुष्टो येन केनचित्।
अनिकेतः स्थिरमतिर् भक्तिमान् मे प्रियो नरः।।१९।।

ये तु धर्मामृतम् इदं यथोक्तं पर्युपासते।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास् तेऽतीव मे प्रियाः।।२०।।

आदितः ४८८।।

ॐ तत् सद् इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्यायः।।१२।।

अध्याय तेरह
क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोग

प्रकृति, पुरुष तथा चेतना

अर्जुन उवाच

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञम् एव च।
एतद् वेदितुम् इच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव।।१।।

श्रीभगवान् उवाच

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रम् इत्यभिधीयते।
एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः।।२।।

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत।
क्षेत्र-क्षेत्रज्ञयोर् ज्ञानं यत् तज्ज्ञानं मतं मम।।३।।

तत् क्षेत्रं यच् च यादृक् च यद् विकारि यतश्च यत्।
स च यो यत्प्रभावश् च तत् समासेन मे शृणु।।४।।

ऋषिभिर् बहुधा गीतं छन्दोभिर् विविधैः पृथक्।
ब्रह्मसूत्र-पदैश् चैव हेतुमद्भिर् विनिश्चितैः।।५।।

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिर् अव्यक्तम् एव च।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रिय-गोचराः।।६।।

इच्छा द्वेषः सुखं दुःखं सङ्घातश् चेतना धृतिः।
एतत् क्षेत्रं समासेन सविकारम् उदाहृतम्।।७।।

अमानित्वम् अदम्भित्वम् अहिंसा क्षान्तिर् आर्जवम्।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यम् आत्मविनिग्रहः।।८।।

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यम् अनहंकार एव च।
जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि-दुःख-दोषानुदर्शनम्।।९।।

असक्तिर् अनभिष्वङ्गः पुत्र-दार-गृहादिषु।
नित्यं च समचित्तत्वम् इष्टानिष्टोप-पत्तिषु।।१०।।

मयि चानन्य-योगेन भक्तिर् अव्यभिचारिणी।
विविक्त-देश-सेवित्वम् अरतिर् जनसंसदि।।११।।

अध्यात्म-ज्ञान-नित्यत्वं तत्त्व-ज्ञानार्थ-दर्शनम्।
एतज् ज्ञानम् इति प्रोक्तम् अज्ञानं यद् अतोऽन्यथा।।१२।।

ज्ञेयं यत् तत् प्रवक्ष्यामि यज् ज्ञात्वामृतम् अश्नुते।
अनादिमत् परं ब्रह्म न सत् तन्नासद् उच्यते।।१३।।

सर्वतः पाणि-पादं तत् सर्वतोऽक्षि-शिरो-मुखम्।
सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वम् आवृत्य तिष्ठति।।१४।।

सर्वेन्द्रिय-गुणाभासं सर्वेन्द्रिय-विवर्जितम्।
असक्तं सर्वभृच् चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च।।१५।।

बहिर् अन्तश्च भूतानाम् अचरम् चरम् एव च।
सूक्ष्मत्वात् तद् अविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत्।।१६।।

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तम् इव च स्थितम्।
भूतभर्तृ च तज् ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च।।१७।।

ज्योतिषाम् अपि तज्ज्योतिस् तमसः परम् उच्यते।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम्।।१८।।

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः।
मद्भक्त एतद् विज्ञाय मद्भावायोप-पद्यते।।१९।।

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि।
विकारांश्च गुणांश् चैव विद्धि प्रकृति-सम्भवान्।।२०।।

कार्य-कारण[१]-कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिर् उच्यते।
पुरुषः सुख-दुःखानां भोक्तृत्वे हेतुर् उच्यते।।२१।।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृति-जान् गुणान्।
कारणं गुण-सङ्गोऽस्य सद् - असद् - योनि-जन्मसु।।२२।।

उपद्रष्टानु-मन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः परः।।२३।।

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैः सह।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभि-जायते।।२४।।

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिद् आत्मानम् आत्मना।
अन्ये सांख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे।।२५।।

---

१. पा० भे०-करण।

अन्ये त्वेवम् अजानन्तः श्रुत्वान्येभ्य उपासते।
तेऽपि चाति-तरन्त्येव मृत्युं श्रुति-परायणाः।।२६।।

यावत् सञ्जायते किञ्चित् सत्त्वं स्थावर-जङ्गमम्।
क्षेत्र-क्षेत्रज्ञ-संयोगात् तद् विद्धि भरतर्षभ।।२७।।

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्।
विनश्यत्स्व्-अविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति।।२८।।

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितम् ईश्वरम्।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम्।।२९।।

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः।
यः पश्यति तथात्मानम् अकर्तारं स पश्यति।।३०।।

यदा भूतपृथग्भावम् एकस्थम् अनुपश्यति।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा।।३१।।

अनादित्वान् निर्गुणत्वात् परमात्मायम् अव्ययः।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते।।३२।।

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्याद् आकाशं नोपलिप्यते।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते।।३३।।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकम् इमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत।।३४।।

क्षेत्र-क्षेत्रज्ञयोर् एवम् अन्तरं ज्ञानचक्षुषा।

भूतप्रकृति-मोक्षं च ये विदुर् यान्ति ते परम्।।३५।।

आदितः ५२३।।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-संवादे क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः।।१३।।

अध्याय चौदह

गुणत्रयविभागयोग

प्रकृति के तीन गुण

श्रीभगवान् उवाच

परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानम् उत्तमम्।
यज् ज्ञात्वा मुनयः सर्वे परां सिद्धिम् इतो गताः।।१।।

इदं ज्ञानम् उपाश्रित्य मम साधर्म्यम् आगताः।
सर्गेऽपि नोप-जायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च।।२।।

मम योनिर् महद् ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम्।
सम्भवः सर्व-भूतानां ततो भवति भारत।।३।।

सर्व-योनिषु कौन्तेय मूर्तयः सम्भवन्ति याः।
तासां ब्रह्म महद्योनिर् अहं बीज-प्रदः पिता।।४।।

सत्त्वं रजस् तम इति गुणाः प्रकृति-सम्भवाः।
निबध्नन्ति महाबाहो देहे देहिनम् अव्ययम्।।५।।

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात् प्रकाशकम् अनामयम्।
सुख-सङ्गेन बध्नाति ज्ञान-सङ्गेन चानघ।।६।।

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णा-सङ्ग-समुद्भवम्।

तन् निबध्नाति कौन्तेय कर्म-सङ्गेन देहिनम्।।७।।

तमस् त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्व-देहिनाम्।
प्रमादालस्य-निद्राभिस् तन् निबध्नाति भारत।।८।।

सत्त्वं सुखे सञ्जयति रजः कर्मणि भारत।
ज्ञानम् आवृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युत।।९।।

रजस् तमश् चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत।
रजः सत्त्वं तमश् चैव तमः सत्त्वं रजस् तथा।।१०।।

सर्व-द्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद् विवृद्धं सत्त्वम् इत्युत।।११।।

लोभः प्रवृत्तिर् आरम्भः कर्मणाम् अशमः स्पृहा।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ।।१२।।

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन।।१३।।

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत्।
तदोत्तम-विदां लोकान् अमलान् प्रतिपद्यते।।१४।।

रजसि प्रलयं गत्वा कर्म-सङ्गिषु जायते।
तथा प्रलीनस् तमसि मूढ-योनिषु जायते।।१५।।

कर्मणः सुकृतस्याहुः सात्त्विकं निर्मलं फलम्।
रजसस्तु फलं दुःखम् अज्ञानं तमसः फलम्।।१६।।

सत्त्वात् सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च।

प्रमाद-मोहौ तमसो भवतोऽज्ञानम् एव च।।१७।।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः।
जघन्य-गुण-वृत्तिस्था अधो गच्छन्ति तामसाः।।१८।।

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानु-पश्यति।
गुणेभ्यश् च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति।।१९।।

गुणान् एतान् अतीत्य त्रीन् देही देह-समुद्भवान्।
जन्म-मृत्यु-जरा-दुःखैर् विमुक्तोऽमृतम् अश्नुते।।२०।।

अर्जुन उवाच

कैर् लिङ्गैस् त्रीन् गुणान् एतान् अतीतो भवति प्रभो।
किम् - आचारः कथं चैतांस् त्रीन् गुणान् अतिवर्तते।।२१।।

श्रीभगवान् उवाच

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहम् एव च पाण्डव।
ने द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति।।२२।।

उदासीन-वद् आसीनो गुणैर् यो न विचाल्यते।
गुणा वर्तन्त इत्येवं[१] योऽवतिष्ठति नेङ्गते।।२३।।

सम-दुःख-सुखः स्वस्थः सम-लोष्टाश्म-काञ्चनः।
तुल्य-प्रियाप्रियो धीरस् तुल्य-निन्दात्म-संस्तुतिः।।२४।।

---

१. पा० भे०-इत्येव।

मानापमानयोस् तुल्यस् तुल्यो मित्रारि-पक्षयोः।
सर्वारम्भ-परित्यागी गुणातीतः स उच्यते।।२५।।

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते।।२६।।

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहम् अमृतस्याव्ययस्य च।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च।।२७।।

आदितः ५५०।।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगो नाम चतुर्दशोऽध्यायः।।१४।।

अध्याय पन्द्रह

पुरुषोत्तमयोग

श्रीभगवान् उवाच

ऊर्ध्व-मूलम् अधःशाखम् अश्वत्थं प्राहुर् अव्ययम्।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित्।।१।।

अधश् चोर्ध्वं प्रसृतास् तस्य शाखा
गुण-प्रवृद्धा विषय-प्रवालाः।
अधश्च मूलान्यनु-सन्ततानि
कर्मानु-बन्धीनि मनुष्य-लोके।।२।।

न रूपम् अस्येह तथोप-लभ्यते
नान्तो न चादिर् न च सम्प्रतिष्ठा।
अश्वत्थम् एनं सुविरूढ-मूलम्
असङ्ग-शस्त्रेण दृढेन छित्त्वा।।३।।

ततः पदं तत् परि-मार्गितव्यं
यस्मिन् गता न निवर्तन्ति भूयः।
तम् एव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये
यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी।।४।।

निर्मान-मोहा जित-सङ्ग-दोषा

अध्यात्म-नित्या विनिवृत्त-कामाः।
द्वन्द्वैर् विमुक्ताः सुख-दुःख-संज्ञैर्
गच्छन्त्यमूढाः पदम् अव्ययं तत्।।५।।

न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः।
यद् गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम।।६।।

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः।
मनःषष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति।।७।।

शरीरं यद् अवाप्नोति यच् चाप्युत्क्रामतीश्वरः।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर् गन्धान् इवाशयात्।।८।।

श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च रसनं घ्राणम् एव च।
अधिष्ठाय मनश् चायं विषयान् उपसेवते।।९।।

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुञ्जानं वा गुणान्वितम्।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञान-चक्षुषः।।१०।।

यतन्तो योगिनश् चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम्।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः।।११।।

यद् आदित्य-गतं तेजो जगद् भासयतेऽखिलम्।
यच् चन्द्रमसि यच् चाग्नौ तत् तेजो विद्धि मामकम्।।१२।।

गाम् आविश्य च भूतानि धारयाम्यहम् ओजसा।
पुष्णामि चौषधीः सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः।।१३।।

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहम् आश्रितः।

प्राणापान-समायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम्।।१४।।

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो
मत्तः स्मृतिर् ज्ञानम् अपोहनं च।
वेदैश्च सर्वैर् अहम् एव वेद्यो
वेदान्तकृद् वेदविद् एव चाहम्।।१५।।

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश् चाक्षर एव च।
क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते।।१६।।

उत्तमः पुरुषस् त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः।
यो लोकत्रयम् आविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः।।१७।।

यस्मात् क्षरम् अतीतोऽहम् अक्षराद् अपि चोत्तमः।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः।।१८।।

यो माम् एवम् असम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्।
स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत।।१९।।

इति गुह्यतमं शास्त्रम् इदम् उक्तं मयानघ।
एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृत-कृत्यश् च भारत।।२०।।

आदितः ५७०।।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमयोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः।।१५।।

अध्याय सोलह

दैवासुर-सम्पद्-विभागयोग

दैवी तथा आसुरी स्वभाव

श्रीभगवान् उवाच

अभयं सत्त्व-संशुद्धिर् ज्ञान-योग-व्यवस्थितिः।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस् तप आर्जवम्।।१।।

अहिंसा सत्यम् अक्रोधस् त्यागः शान्तिर् अपैशुनम्।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीर् अचापलम्।।२।।

तेजःक्षमा धृतिः शौचम् अद्रोहो नातिमानिता।
भवन्ति सम्पदं दैवीम् अभिजातस्य भारत।।३।।

दम्भो दर्पोऽभिमानश्च क्रोधः पारुष्यम् एव च।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ सम्पदम् आसुरीम्।।४।।

दैवी सम्पद् विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता।
मा शुचः सम्पदं दैवीम् अभिजातोऽसि पाण्डव।।५।।

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ मे शृणु।।६।।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुर् आसुराः।

न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते॥७॥

असत्यम् अप्रतिष्ठं ते जगद् आहुर् अनीश्वरम्।
अपरस्पर-सम्भूतं किम्-अन्यत् काम-हैतुकम्॥८॥

एतां दृष्टिम् अवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः॥९॥

कामम् आश्रित्य दुष्पूरं दम्भ-मान-मदान्विताः।
मोहाद् गृहीत्वासद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः॥१०॥

चिन्ताम् अपरिमेयां च प्रलयान्ताम् उपाश्रिताः।
कामोपभोग-परमा एतावद् इति निश्चिताः॥११॥

आशा-पाश-शतैर् बद्धाः काम-क्रोध-परायणाः।
ईहन्ते काम-भोगार्थम् अन्यायेनार्थ-सञ्चयान्॥१२॥

इदम् अद्य मया लब्धम् इमं प्राप्स्ये मनोरथम्।
इदम् अस्तीदम् अपि मे भविष्यति पुनर् धनम्॥१३॥

असौ मया हतः शत्रुर् हनिष्ये चापरान् अपि।
ईश्वरोऽहम् अहं भोगी सिद्धोऽहम् बलवान् सुखी॥१४॥

आढ्यो ऽभिजनवान् अस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञान-विमोहिताः॥१५॥

अनेक-चित्त-विभ्रान्ता मोह-जाल-समावृताः।
प्रसक्ताः काम-भोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ॥१६॥

आत्म-सम्भाविताः स्तब्धा धन-मान-मदान्विताः।

यजन्ते नाम-यज्ञैस् ते दम्भेनाविधि-पूर्वकम्।।१७।।

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः।
माम् आत्म-पर-देहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः।।१८।।

तान् अहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान्।
क्षिपाम्यजस्रम् अशुभान् आसुरीष्वेव योनिषु।।१९।।

आसुरीं योनिम् आपन्ना मूढा जन्मनि जन्मनि।
माम् अप्राप्यैव कौन्तेय ततो यान्त्यधमां गतिम्।।२०।।

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनम् आत्मनः।
कामः क्रोधस् तथा लोभस् तस्माद् एतत् त्रयं त्यजेत्।।२१।।

एतैर् विमुक्तः कौन्तेय तमो द्वारैस् त्रिभिर् नरः।
आचरत्यात्मनः श्रेयस् ततो याति परां गतिम्।।२२।।

यः शास्त्र-विधिम् उत्सृज्य वर्तते काम-कारतः।
न स सिद्धिम् अवाप्नोति न सुखं न परां गतिम्।।२३।।

तस्माच् छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्य-व्यवस्थितौ।
ज्ञात्वा शास्त्र-विधानोक्तं कर्म कर्तुम् इहार्हसि।।२४।।

आदितः ५९४।।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु, ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसम्पद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः।।१६।।

अध्याय सत्रह

श्रद्धा-त्रय-विभागयोग

श्रद्धा के विभाग

अर्जुन उवाच

ये शास्त्र-विधिम् उत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयान्विताः।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्त्वम् आहो रजस् तमः।।१।।

श्रीभगवान् उवाच

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु।।२।।

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत।
श्रद्धा-मयोऽयं पुरुषो यो यच् - छ्रद्धः स एव सः।।३।।

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्ष-रक्षांसि राजसाः।
प्रेतान् भूतगणांश् चान्ये यजन्ते तामसा जनाः।।४।।

अशास्त्र-विहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः।
दम्भाहङ्कार-संयुक्ताः काम-राग-बलान्विताः।।५।।

कर्षयन्तः शरीरस्थं भूतग्रामम् अचेतसः।

मां चैवान्तः शरीरस्थं तान् विद्ध्यासुर-निश्चयान्।।६।।

आहारस् त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः।
यज्ञस् तपस् तथा दानं तेषां भेदम् इमं शृणु।।७।।

आयुः-सत्त्व-बलारोग्य-सुख-प्रीतिविवर्धनाः।
रस्याः स्निग्धाः स्थिरा हृद्या आहाराः सात्त्विक-प्रियाः।।८।।

कट्वम्ल-लवणात्युष्ण-तीक्ष्ण-रूक्ष-विदाहिनः।
आहारा राजसस्येष्टा दुःख-शोकामय-प्रदाः।।९।।

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत्।
उच्छिष्टम् अपि चामेध्यं भोजनं तामस-प्रियम्।।१०।।

अफलाकाङ्क्षिभिर् यज्ञो विधि-दिष्टो[१] य इज्यते।
यष्टव्यम् एवेति मनः समाधाय स सात्त्विकः।।११।।

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थम् अपि चैव यत्।
इज्यते भरतश्रेष्ठ तं यज्ञं विद्धि राजसम्।।१२।।

विधिहीनम् असृष्टान्नं मन्त्रहीनम् अदक्षिणम्।।
श्रद्धा-विरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते।।१३।।

देव-द्विज-गुरु-प्राज्ञ-पूजनं शौचम् आर्जवम्।
ब्रह्मचर्यम् अहिंसा च शारीरं तप उच्यते।।१४।।

अनुद्वेग-करं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते।।१५।।

---

१. पाठभेद-विधिदृष्टो

मनः-प्रसादः सौम्यत्वं मौनम् आत्म-विनिग्रहः।
भाव-संशुद्धिर् इत्येतत् तपो मानसम् उच्यते।।१६।।

श्रद्धया परया तप्तं तपस् तत् त्रिविधं नरैः।
अफलाकाङ्क्षिभिर् युक्तैः सात्त्विकं परिचक्षते।।१७।।

सत्कार-मान-पूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत्।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलम् अध्रुवम्।।१८।।

मूढग्राहेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः।
परस्योत्सादनार्थं वा तत् तामसम् उदाहृतम्।।१९।।

दातव्यम् इति यद् दानं दीयतेऽनुपकारिणे।
देशे काले च पात्रे च तद् दानं सात्त्विकं स्मृतम्।।२०।।

यत् तु प्रत्युपकारार्थं फलम् उद्दिश्य वा पुनः।
दीयते च परिक्लिष्टं तद् दानं राजसं स्मृतम्।।२१।।

अदेशकाले यद् दानम् अपात्रेभ्यश् च दीयते।
असत्कृतम् अवज्ञातं तत् तामसम् उदाहृतम्।।२२।।

ॐ तत् सद् इति निर्देशो ब्रह्मणस् त्रिविधः स्मृतः।
ब्राह्मणास् तेन वेदाश् च यज्ञाश्च विहिताः पुरा।।२३।।

तस्माद् ॐ इत्युदाहृत्य यज्ञ-दान-तपः-क्रियाः।
प्रवर्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्म-वादिनाम्।।२४।।

तद् इत्यनभि-सन्धाय फलं यज्ञ-तपः-क्रियाः।
दान-क्रियाश् च विविधाः क्रियन्ते मोक्ष-काङ्क्षिभिः।।२५।।

सद्भावे साधुभावे च सद् इत्येतत् प्रयुज्यते।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ युज्यते।।२६।।

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिः सद् इति चोच्यते।
कर्म चैव तदर्थीयं सद् इत्येवाभि-धीयते।।२७।।

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस् तप्तं कृतं च यत्।
असद् इत्युच्यते पार्थ न च तत् प्रेत्य नो इह।।२८।।

आदितः ६२२।।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः।।१७।।

अध्याय अठारह

मोक्ष-संन्यास-योग

उपसंहार-संन्यास की सिद्धि

अर्जुन उवाच

संन्यासस्य महाबाहो तत्त्वम् इच्छामि वेदितुम्।
त्यागस्य च हृषीकेश पृथक् केशिनिषूदन।।१।।

श्रीभगवान् उवाच

काम्यानां कर्मणां न्यासं संन्यासं कवयो विदुः।
सर्व-कर्म-फल-त्यागं प्राहुस् त्यागं विचक्षणाः।।२।।

त्याज्यं दोषवद् इत्येके कर्म प्राहुर् मनीषिणः।
यज्ञ-दान-तपः-कर्म न त्याज्यम् इति चापरे।।३।।

निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्तम।
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र त्रिविधः सम्प्रकीर्तितः।।४।।

यज्ञ-दान-तपः-कर्म न त्याज्यं कार्यम् एव तत्।
यज्ञो दानं तपश् चैव पावनानि मनीषिणाम्।।५।।

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतम् उत्तमम्।।६।।

नियतस्य तु संन्यासः कर्मणो नोपपद्यते।
मोहात् तस्य परित्यागस् तामसः परिकीर्तितः।७।।

दुःखम् इत्येव यत् कर्म काय-क्लेश-भयात् त्यजेत्।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्याग-फलं लभेत्।।८।।

कार्यम् इत्येव यत् कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन।
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागः सात्त्विको मतः।।९।।

न द्वेष्ट्यकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते।
त्यागी सत्त्व-समाविष्टो मेधावी छिन्न-संशयः।।१०।।

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्म-फल-त्यागी स त्यागीत्यभि-धीयते।।११।।

अनिष्टम् इष्टम् मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्।।१२।।

पञ्चैतानि महाबाहो कारणानि निबोध मे।
सांख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्व-कर्मणाम्।।१३।।

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम्।
विविधाश् च पृथक् चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम्।।१४।।

शरीर-वाङ्-मनोभिर् यत् कर्म प्रारभते नरः।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः।।१५।।

तत्रैवं सति कर्तारम् आत्मानं केवलं तु यः।
पश्यत्यकृत-बुद्धित्वान् न स पश्यति दुर्मतिः।।१६।।

यस्य नाहङ्कृतो भावो बुद्धिर् यस्य न लिप्यते।
हत्वापि स इमाँल् लोकान् न हन्ति न निबध्यते।।१७।।

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्म-चोदना।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्म-संग्रहः।।१८।।

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः।
प्रोच्यते गुण-संख्याने यथावच् छृणु तान्यपि।।१९।।

सर्व-भूतेषु येनैकं भावम् अव्ययम् ईक्षते।
अविभक्तं विभक्तेषु तज् ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्।।२०।।

पृथक्त्वेन तु यज् ज्ञानं नाना-भावान् पृथग् - विधान्।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज् ज्ञानं विद्धि राजसम्।।२१।।

यत् तु कृत्स्नवद् एकस्मिन् कार्ये सक्तम् अहैतुकम्।
अतत्त्वार्थ-वद् अल्पं च तत् तामसम् उदाहृतम्।।२२।।

नियतं सङ्ग-रहितम् अराग-द्वेषतः कृतम्।
अफल-प्रेप्सुना कर्म यत् तत् सात्त्विकम् उच्यते।।२३।।

यत् तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः।
क्रियते बहुलायासं तद् राजसम् उदाहृतम्।।२४।।

अनुबन्धं क्षयं हिंसाम् अनपेक्ष्य च पौरुषम्।
मोहाद् आरभ्यते कर्म यत् तत् तामसम् उच्यते।।२५।।

मुक्त-सङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साह-समन्वितः।
सिद्ध्यसिद्ध्योर् निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते।।२६।।

रागी कर्म-फल-प्रेप्सुर् लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः।
हर्ष-शोकान्वितः कर्ता राजसः परि-कीर्तितः।।२७।।

अयुक्तः प्राकृतः स्तब्धः शठो नैष्कृतिकोऽलसः।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते।।२८।।

बुद्धेर् भेदं धृतेश् चैव गुणतस् त्रिविधं शृणु।
प्रोच्यमानम् अशेषेण पृथक्त्वेन धनञ्जय।।२९।।

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिः सा पार्थ सात्त्विकी।।३०।।

यया धर्मम् अधर्मं च कार्यं चाकार्यम् एव च।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ राजसी।।३१।।

अधर्मं धर्मम् इति या मन्यते तमसावृता।
सर्वार्थान् विपरीतांश् च बुद्धिः सा पार्थ तामसी।।३२।।

धृत्या यया धारयते मनः प्राणेन्द्रिय-क्रियाः।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी।।३३।।

यया तु धर्म-कामार्थान् धृत्या धारयते ऽर्जुन।
प्रसङ्गेन फलाकाङ्क्षी धृतिः सा पार्थ राजसी।।३४।।

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदम् एव च।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा पार्थ तामसी।।३५।।

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ।
अभ्यासाद् रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति।।३६।।

यत् तद् अग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्।
तत् सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम् आत्म-बुद्धि-प्रसादजम्।।३७।।

विषयेन्द्रिय-संयोगाद् यत् तद् अग्रे ऽमृतोपमम्।
परिणामे विषमिव तत् सुखं राजसं स्मृतम्।।३८।।

यद् अग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनम् आत्मनः।
निद्रालस्य-प्रमादोत्थं तत् तामसम् उदाहृतम्।।३९।।

न तद् अस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः।
सत्त्वं प्रकृतिजैर् मुक्तं यद् एभिः स्यात् त्रिभिर् गुणैः।।४०।।

ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशां शूद्राणां च परन्तप।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभाव-प्रभवैर् गुणैः।।४१।।

शमो दमस् तपः शौचं क्षान्तिर् आर्जवम् एव च।
ज्ञानं विज्ञानम् आस्तिक्यं ब्रह्मकर्म स्वभावजम्।।४२।।

शौर्यं तेजो धृतिर् दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम्।
दानम् ईश्वर-भावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम्।।४३।।

कृषि-गोरक्ष्य-वाणिज्यं वैश्य-कर्म स्वभावजम्।।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम्।।४४।।

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः संसिद्धिं लभते नरः।
स्वकर्म-निरतः सिद्धिं यथा विन्दति तच् छृणु।।४५।।

यतः प्रवृत्तिर् भूतानां येन सर्वम् इदं ततम्।
स्वकर्मणा तम् अभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः।।४६।।

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात् स्वनुष्ठितात्।
स्वभाव-नियतं कर्म कुर्वन्-नाप्नोति किल्बिषम्।।४७।।

सहजं कर्म कौन्तेय सदोषम् अपि न त्यजेत्।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निर् इवावृताः।।४८।।

असक्त-बुद्धिः सर्वत्र जितात्मा विगत-स्पृहः।
नैष्कर्म्य-सिद्धिं परमां संन्यासेनाधि-गच्छति।।४९।।

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे।
समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा।।५०।।

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्यात्मानं नियम्य च।
शब्दादीन् विषयांस् त्यक्त्वा राग-द्वेषौ व्युदस्य च।।५१।।

विविक्त-सेवी लध्वाशी यतवाक्-काय-मानसः।
ध्यान-योग-परो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः।।५२।।

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम्।
विमुच्य निर्ममः शान्तो ब्रह्म-भूयाय कल्पते।।५३।।

ब्रह्म-भूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न काङ्क्षति।
समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम्।।५४।।

भक्त्या माम् अभिजानाति यावान् यश् चास्मि तत्त्वतः।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तद् - अनन्तरम्।।५५।।

सर्व-कर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्-व्यपाश्रयः।
मत्प्रसादाद् अवाप्नोति शाश्वतं पदम् अव्ययम्।।५६।।

चेतसा सर्व-कर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः।
बुद्धियोगम् उपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव।।५७।।

मच्चित्तः सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात् तरिष्यसि।
अथ चेत् त्वम् अहङ्कारान् न श्रोष्यसि विनङ्क्ष्यसि।।५८।।

यद् अहङ्कारम् आश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे।
मिथ्यैष व्यवसायस् ते प्रकृतिस् त्वां नियोक्ष्यति।।५९।।

स्वभावजेन कौन्तेय निबद्धः स्वेन कर्मणा।
कर्तुं नेच्छसि यन् मोहात् करिष्यस्यवशोऽपि तत्।।६०।।

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति।
भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया।।६१।।

तमेव शरणं गच्छ सर्व-भावेन भारत।
तत्प्रसादात् परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम्।।६२।।

इति ते ज्ञानम् आख्यातं गुह्याद् गुह्यतरं मया।
विमृश्यैतद् अशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु।।६३।।

सर्व-गुह्य-तमं भूयः शृणु मे परमं वचः।
इष्टोऽसि मे दृढम् इति ततो वक्ष्यामि ते हितम्।।६४।।

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु।
माम् एवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे।।६५।।

सर्वधर्मान् परित्यज्य माम् एकं शरणं व्रज।
अहं त्वां[1] सर्व-पापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः।।६६।।

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति।।६७।।

य इदं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभि-धास्यति।
भक्तिं मयि परां कृत्वा माम् एवैष्यत्यसंशयः।।६८।।

न च तस्मान् मनुष्येषु कश्चिन् मे प्रिय-कृत्तमः।
भविता न च मे तस्माद् अन्यः प्रियतरो भुवि।।६९।।

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादम् आवयोः।
ज्ञान-यज्ञेन तेनाहम् इष्टः स्याम् इति मे मतिः।।७०।।

श्रद्धावान् अनसूयश् च शृणुयाद् अपि यो नरः।
सोऽपि मुक्तः शुभाँल् लोकान् प्राप्नुयात् पुण्य-कर्मणाम्।।७१।।

कच्चिद् एतच् छ्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा।
कच्चिद् अज्ञान-सम्मोहः प्रणष्टस् ते धनञ्जय।।७२।।

अर्जुन उवाच

नष्टो मोहः स्मृतिर् लब्धा त्वत्प्रसादान् मयाच्युत।
स्थितोऽस्मि गत-सन्देहः करिष्ये वचनं तव।।७३।।

---

१. पा० भे०-त्वा।

सञ्जय उवाच

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः।
संवादम् इमम् अश्रौषम् अद्भुतं रोमहर्षणम्।।७४।।

व्यास-प्रसादाच् छ्रुतवान् एतद् गुह्यम् अहं परम्।
योगं योगेश्वरात् कृष्णात् साक्षात् कथयतः स्वयम्।।७५।।

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादम् इमम् अद्भुतम्।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः।।७६।।

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपम् अत्यद्भुतं हरेः।
विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः।।७७।।

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः।
तत्र श्रीर् विजयो भूतिर् ध्रुवा नीतिर् मतिर् मम।।७८।।

आदितः ७००।।

ॐ तत्सदिति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसंन्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः।।१८।।